

ความคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาและรัฐแบบใหม่ของชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 5

คำว่ารัฐแบบใหม่หรือในภาษาอังกฤษใช้ว่า Modern State เป็นคำที่ใช้เรียก ลักษณะของรัฐในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้เพราะรัชสมัยของพระองค์เป็นยุคที่มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงประเทศในด้านต่าง ๆ อย่างมโหฬาร การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ๆ ได้แก่ ด้านการคลัง กฎหมาย การต่างประเทศ การจัดกองทัพ แบบใหม่ การบริหารการปกครอง เป็นต้น ความเปลี่ยนแปลงในด้านเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นการเปลี่ยนแปลงในเชิงก่อสร้างพื้นฐานของกิจการด้านต่าง ๆ ของรัฐแบบใหม่ ซึ่งจะได้วิวัฒนาการเป็นรัฐชาติไทยในลำดับต่อ ๆ มา ความเปลี่ยนแปลงในเชิงรูปธรรมที่สามารถสัมผัสได้อย่างชัดเจนนี้ย่อมก่อกำเนิดในเชิงนามธรรม คือในรูปของความคิดหรือจินตภาพก่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและบุคคลอื่น ๆ ซึ่งรวมตัวกันเป็นชนชั้นนำหรือกลุ่มผู้นำของประเทศในเวลานั้น มีแนวความคิดทางสังคมการเมืองและนโยบายในการดำเนินงานที่ต่างไปจากกลุ่มผู้นำในยุคต้นรัตนโกสินทร์ กลุ่มผู้นำในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้รับมรดกของการปรับตัวในทางความคิดจากโลกทัศน์แบบไตรภูมิที่ให้คำอธิบายเกี่ยวกับโลกในลักษณะที่เป็น "ความจริงเหนือจริง" ไปสู่โลกทัศน์ "แบบใหม่" ซึ่งมีรากฐานของคำอธิบายโลกในลักษณะที่เป็น "ความจริงเชิงประสบการณ์" นอกจากนี้ยังได้เผชิญกับปัญหาทางการเมืองที่เกี่ยวข้องกับความอยู่รอดของประเทศ กลุ่มผู้นำในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงได้มีความสำนึกและตระหนักในความสำคัญของการปรับตัวในทางความคิด อันจะเป็นมูลเหตุของการปรับปรุงประเทศอย่างมาก รัชกาลที่ 5 ทรงเป็นผู้นำในการสร้างนโยบายในการปรับตัวด้านต่าง ๆ นโยบายของพระองค์อยู่ภายใต้หลักการ 4 ประการคือ อิสระภาพหรือเอกราชของประเทศ ความเจริญรุ่งเรืองของประเทศ ความยุติธรรมหรือความชอบธรรม และความเป็นประโยชน์ หลักการเหล่านี้ปรากฏเสมอ ๆ ในพระราชดำรัสหรือพระบรมราโชวาทและงานพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ

การปรับปรุงประเทศอย่างมโหฬารของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สร้างผลกระทบต่อวงการศาสนาด้วย ดังจะเห็นได้จากเกิดการปรับปรุงการจัดการปกครอง คณะสงฆ์ และการมอบหน้าที่การจัดการศึกษาให้คณะสงฆ์เป็นองค์กรรับผิดชอบในระยะแรกก่อนที่จะย้ายโอนไปสู่กระทรวงศึกษาธิการในเวลาต่อมา ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในการจัดองค์กรสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 5 อาจพิจารณาได้ชัดเจน เพราะเป็นความเปลี่ยนแปลงเชิงรูปธรรม แต่

ก่อนที่จะเกิดความเปลี่ยนแปลงนี้ กลุ่มผู้นาย่อมมีทัศนะต่อศาสนาที่ต่างไปจากเดิม มิเช่นนั้นคงไม่สามารถปรับองค์กรทางศาสนาให้เอื้อประโยชน์ต่อการปรับการด้านอื่น ๆ ได้ ดังนั้นการพิจารณาความคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาของชนชั้นนำในยุคนี้จึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง ในบทที่ 3 นี้จะ ได้ทำการพิจารณาความคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 และการก่อตัวของรัฐแบบใหม่ในรัชสมัยของพระองค์

3.1 ความคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาของชนชั้นนำสมัยรัชกาลที่ 5

ศาสนาเป็นเรื่องที่สำคัญมากเรื่องหนึ่งในบรรดาการทั้งปวงที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีกระแสพระราชดำริ หลักฐานชิ้นสำคัญของเรื่องนี้ได้แก่ พระราชหัตถเลขาทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส^{*} พระราชหัตถเลขาชุดนี้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสอย่างใกล้ชิด ทั้งสองต่างทรงมีพระราชหัตถเลขาและลายพระหัตถ์ กราบทูลและทูลโต้ตอบโดยรวดเร็วและอย่างสม่ำเสมอ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในการทั้งปวงเกี่ยวกับศาสนา เช่น ทรงตรัสถามความเห็นเรื่องพระบรมธาตุที่พบ ณ เมืองกบิลพัสดุ์ ทูลขอให้ทรงแต่งตั้งสัทธิธรรมสอนเด็กในโรงเรียน ทรงเล่าพระราชจรรยาที่ได้ทรงประพฤติต่อชาวต่างประเทศในคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก เป็นต้น หนังสือรวมพระราชหัตถเลขาของทั้งสองพระองค์ชุดนี้ จึงนับว่ามีความสำคัญในการใช้อธิบายความคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาของชนชั้นนำในสมัยนี้ได้ นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ต่างทรงดำรงสถานะผู้นำสูงสุดในทางอาณาจักรและศาสนจักร และต่างทรงมีงานพระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์ เกี่ยวข้องกับการศาสนาอีกพระองค์ละจำนวนมาก ดังนั้น การอธิบายความคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาของชนชั้นนำสมัยรัชกาลที่ 5 โดยชี้งานพระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์ของทั้งสองพระองค์จึงเป็นแนวทางที่เหมาะสมในการทำการอธิบาย นอกจากนี้การดำเนินการต่าง ๆ เกี่ยวกับการศาสนา ทั้งในส่วนพระราชอาณาจักรและศาสนจักร ย่อมได้ผ่านหรืออยู่ภายใต้คำปรึกษา

* พระราชหัตถเลขาชุดนี้ได้รับการรวบรวมและตีพิมพ์ครั้งแรกในคราวพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสสั่งให้ราชบัณฑิตยสถานตรวจจัดการนิพนธ์สำหรับพระราชทานแจกในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ถวายสนองพระเดชพระคุณในวันคล้ายกับวันสวรรคต ณ วันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2472

หาหรือของพระองค์ท่านทั้งสองอีกด้วย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีพระราชดำริและพระดำริสอดคล้องต้องกันในลักษณะโลกวิสัยของพุทธศาสนา (Secularism)* กล่าวคือ ทรงเห็นจุดมุ่งหมายของศาสนาในทางโลก (secular world) ไม่ใช่ในทางธรรม (คือเป้าหมายที่พระนิพพานหรือการสะสมบุญสร้างบารมีหรือการเกิดในภูมิที่สูงขึ้นในชาติต่อ ๆ ไป) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาเรื่องความมีประโยชน์หรือความเป็นประโยชน์ของศาสนาเป็นประการสำคัญ** ซึ่งความมีประโยชน์หรือความเป็นประโยชน์เหล่านั้น ล้วนแต่เป็นประโยชน์ในทางโลก เช่น เรื่องการเผยแผ่ศาสนาหรือการแสดงธรรม เป็นต้น นอกจากนี้ยังทรงให้ความสนพระทัยศาสนาโดยดำเนินตามรอยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ในเชิงประวัติศาสตร์โบราณคดี รวมถึงเชิงศิลปะการช่างอีกด้วย ลักษณะเหล่านี้มีปรากฏในงานพระราชนิพนธ์อย่างชัดเจนดังจะกล่าวต่อไป และสำหรับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ลักษณะโลกวิสัยปรากฏชัดเจนเช่นกัน ดังที่ได้ทรงนิพนธ์เสมอ ๆ ดังจะยกมานำเสนอ ดังนี้:-

...ศาสนาจะตั้งอยู่ได้ก็ต่ออาศัยพระราชอาณาจักร และพระองค์ของสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า (คณะกรรมการจัดงานสัปดาห์ส่งเสริมพระพุทธศาสนา 2527:7)

หรือ

*Secularism หรือ Secularization of thought ใช้ในความหมายที่ว่า คือ การสูญเสียอำนาจของสัญลักษณ์ทางศาสนาในการที่จะคำจุนชะตากรรมของศาสนาและในความหมายที่ว่า ความคิดเชิงโลกวิสัยเป็นผลผลิตอย่างหนึ่ง ในท่ามกลางผลิตผลหลากหลายรูปแบบที่เกิดขึ้นจากอิทธิพลของวิทยาศาสตร์ปฏิฐาน (positive science) โปรดดูคำอธิบายได้จาก Geertz, C. Islam Observed : Religious Development in Morocco and Indonesia. Chicago : The University of Chicago Press, Phoenix ed., 1973, Ch. 3 อ้างใน Tambiah, S.J. 1976 : 401.

** ลักษณะประการนี้สอดคล้องกับบุคคลิกภาพข้อหนึ่งของพระองค์ คือ ทรงเป็นนักปฏิบัตินิยม (Pragmatist) อย่างเด่นชัด ดังปรากฏในพระบรมราโชวาทความว่า... แม้เรามีความดำรงอันชอบและมีความพยายามอันชอบอยู่ก็ดี สิ่งทั้งปวงย่อมจักไม่เป็นไปได้ดังความปรารถนาของเราทั้งหลายอยู่เป็นธรรมดา อีกนัยหนึ่งควรที่เราทั้งหลายจะพึงมีความพอใจเพียงการสิ่งใดอันจะกระทำให้สำเร็จไปได้ และเป็นแต่ใฝ่ฝันนึกอยู่ถึงการอันเป็นสิ่งที่ดิ้นรนดิ้นรนแท้เท่านั้น (พระบรมราโชวาทพระราชทานประชาชน เมื่อเสด็จกลับจากยุโรป เมื่อปีระกา พ.ศ.2440)

...ข้อสำคัญคือ (พระสงฆ์) เป็นทางเชื่อมให้สนิทในระหว่างรัฐบาลกับราษฎร ในครั้งก่อนพระสงฆ์ยังเป็นกำลังของแผ่นดินมากกว่าเดี๋ยวนี้

...ศึกษารธรรมและวินัยหนักเข้า ออกจะตามเสด็จพระอุปัชฌายะ* ทรงในทางโลกเกินไปเสียแล้ว นี่เป็นอาการของผู้แลเห็นแอบอ้างไปในทางเดียว ต่อเป็นผู้ใหญ่ขึ้นเองจึงเห็นว่ารู้ทางโลกก็เป็นที่สำคัญ อุดหนุนรู้ทางธรรมให้มันให้กว้าง พระศาสนาของเราก็ได้ความรู้ทางโลกเป็นกำลังช่วย จึงประกาศพระพุทธศาสนาด้วยดี

(มูลนิธิรื้อหมากกุฎราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ 2514: 43, 49)

พระราชดำริเรื่อง การอาศัยฝังฝังของศาสนาที่มีต่ออาณาจักรนี้เป็นสิ่งที่ต่างไปจากความเข้าใจเรื่องการฝังฝัง หรือเอื้อประโยชน์แก่กันระหว่างอาณาจักรและศาสนจักรในบริบทของสังคมลัทธิขงจื้อหรือสังคมขงจื้อและรวมถึงสังคมตันตัน โกลินทร์** ทั้งนี้เพราะการฝังฝังที่ผ่านมา แม้จะคงมีลักษณะศาสนจักรน้อมนำเข้าสู่อาณาจักร แต่ถึงที่สุดแล้วในส่วนของชนชั้นนำทางอาณาจักรได้มีระบบความรู้ความคิดภายในกรอบของพุทธศาสนา โดยเฉพาะจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิซึ่งเป็นระบบความรู้ที่มีอิทธิพลและครอบงำทั้งชนชั้นสูงและสามัญชนที่อาศัยในดินแดนซึ่งเป็นประเทศไทยในปัจจุบันมาเป็นเวลานาน จุดมุ่งหมายของรัฐแบบของอาณาจักรดังกล่าวคือการปกครองด้วยคติจักรพรรดิราชาหรือธรรมิกราชา*** แต่สำหรับชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 5 ไม่ได้ใช้ระบบความรู้ของจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิอย่างเหนียวแน่นเช่นเดิมอีกต่อไป ชนชั้นนำยุคนี้ได้ปรับระบบความรู้ความคิด โดยรับเอาคติของตะวันตกในหลาย ๆ เรื่องเข้ามาผสมผสานกับระบบความรู้เดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชสันหัตในการแยกแยะ "สิ่งซึ่งเป็นอย่างต่างประเทศ" และ "สิ่งซึ่งเป็นอย่างไทย" ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะ...ไม่ฝังควรเฉพาะแต่ที่จะรักษา ยังควรจะทำให้เจริญขึ้นในสิ่งอันดี และสิ่งที่เคารพนับถือว่าเป็นอาการกิริยาและธรรมเนียมแห่งประเทศของเราด้วย (พระบรมราชโองการพระราชทานพระราชานุญาต เมื่อเสด็จกลับจากยุโรป เมื่อปีระกา พ.ศ.2440 อ้างในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2514: 30)

* เสด็จพระอุปัชฌาย์ของพระองค์ท่าน คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

** โปรดดูตัวอย่างการอธิบายประเด็นนี้ได้จาก ชาญวิทย์ เกษตรศิริ (2519: 39-51) ในกรณีของอยุธยา และสาขชล วรณรัตน์ (2525) และนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2529) ในกรณีธนบุรีและตันตัน โกลินทร์

*** ดูคำอธิบายเรื่องนี้ได้ใน 2.3.3 แนวคิดเกี่ยวกับรัฐและสถาบันกษัตริย์

พระราชดำริทางด้านการศาสนาของพระองค์เป็นเครื่องสะท้อนการปรับระบบความรู้ของชนชั้น
นำได้อย่างชัดเจน

ในปีสุดท้ายแห่งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถ
เลขาถึงพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ เมื่อวันที่ 21 มิถุนายน ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453) มีความ
พาดพิงถึงเรื่องศาสนาซึ่งสำคัญมาก ดังความว่า

...ขอให้จำไว้ การศาสนาไม่สำคัญอะไร ศาสนาไหน ๆ ก็เก่าเกินไปทุกอย่าง
ที่จะเอามาลงกับการประจวบกันได้ เว้นไว้แต่จะตั้งขึ้นใหม่ให้อัปตุดต แต่เราตั้ง
ศาสนาไม่ได้ เราจึงควรวางแผนทางดำเนินให้คารกแก่มัยแทนศาสนาที่อัปตุดต
จะไปเอาเรื่องที่ 2000 ปีล่วงมาแล้วมาเถียงกัน ป่วยการเวลาเปล่า ๆ
(พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2492 : 18)

พระราชหัตถเลขาฉบับนี้ปรากฏในปีสุดท้ายของรัชกาล และเป็นพระราชหัตถเลขาที่
ได้ทรงก่อนเสด็จสวรรคตเพียง 26 วันเท่านั้นทำให้สันนิษฐานได้ว่า พระองค์ทรงพัฒนาความ
คิดเกี่ยวกับศาสนาตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ ทั้งนี้เพราะในระยะต้นรัชสมัยยังทรงเห็น
ความสำคัญของศาสนาอยู่มาก โดยเฉพาะทรงมองในแง่ความเป็นประโยชน์ของการศาสนา
ดังปรากฏ ในกระแสพระราชดำรัสพระราชทานแก่ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามณฑุชยา
มานพ ในคราวที่ทรงเกลี้ยกล่อมให้ผนวช กระแสพระราชดำรัสในครั้งนั้น สมเด็จพระมหาสมณ
เจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้อัญเชิญมาไว้ในหนังสือพระประวัติ ซึ่งทรงพระนิพนธ์เองความ
ว่า...ถ้าเราบวชจักได้ราชการเพียงไรไม่เป็นอันทิ้ง (มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรม
ราชูปถัมภ์ 2514: 44 ;หมายเหตุ เรานหมายถึง สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณ
วโรรสทรงผนวชได้ 3 พรรษา...จักทรงตั้งเป็นต่างกรม... ครั้งถึงปี พ.ศ. 2424 เมื่อพระ
เจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามณฑุชยามานพ ผนวชครบ 3 พรรษา ทรงพระกรุณาโปรด
เกล้าฯ ให้จัดการพิธีรับกรมที่พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร สถาปนาเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่น วชิรญาณวโรรส ดำรงอิสริยยศฝ่ายสมณศักดิ์เป็นเจ้าคณะรอง ในธรรมยุติกนิกาย
สงฆ์ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสรับพระราชภาระทาง
ด้านศาสนาทั้งปวง รวมถึงทรงจัดการศาสนาตามพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจุล
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างเรียบร้อยทุกประการ นับว่าทรงเป็นกำลังสำคัญในการปรับปรุง
งานทางด้านศาสนา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีบทบาทในการปรับปรุงการคณะสงฆ์หลายอย่าง โดยเฉพาะด้านการจัดการปกครองทรงโปรดฯ ให้จัดระเบียบคณะสงฆ์หลายอย่างที่สำคัญคือมีการยกคณะธรรมยุติกาศึกษาขึ้นเป็นคณะใหญ่เป็นครั้งแรกโดยมีกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงเป็นเจ้าของคณะใหญ่ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงเป็นเจ้าของรอง ดังนั้นคณะใหญ่ในรัชสมัยนี้จึงมี 5 คณะ (มหามกุฏราชวิทยาลัย 2521 : 58) ในด้านการจัดระเบียบพระราชาคณะขึ้นต่าง ๆ โปรดฯ ให้ตั้งตำแหน่ง เลื่อนขึ้นและพระราชทานนามพระราชาคณะเป็นจำนวนมาก เช่น ตั้งตำแหน่งชั้นธรรมเพิ่ม เลื่อนตำแหน่งชั้นราชซึ่งเดิมเป็นพระราชาคณะชั้นสามัญให้เป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ นอกจากนี้ยังโปรดฯ พระราชทานนามพระครูสังฆราชาและพระครูเจ้าคณะใหญ่ตามหัวเมืองที่ไม่มีราชทินนามประจำตำแหน่งอยู่ในทำเนียบ ให้มีขึ้นทั่วไปแทบทุกเมือง สิ่งที่สำคัญที่สุดในด้านการปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งได้ถือเป็นแบบแผนต่อ ๆ มาคือ โปรดฯ ให้ตั้งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ เมื่อ ร.ศ. 121 หรือ พ.ศ. 2445 พระราชบัญญัติฉบับนี้กำหนดให้ตั้ง "มหาเถรสมาคม" ขึ้น โดยมีสมเด็จพระราชาคณะซึ่งเป็นเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 และพระราชาคณะ ซึ่งเป็นเจ้าคณะรองทั้ง 4 (ยกเว้นคณะอรัญญวาสี) เป็นพระมหาเถรใน "มหาเถรสมาคม" มหาเถรทั้ง 8 ตำแหน่งนี้ทำหน้าที่ถวายคำปรึกษาในการพระศาสนาและการปกครองสงฆ์ทั้งหมดทั่วไป รวมถึงประชุมกันตัดสินกิจการในส่วนพระศาสนาสิทธิ์ขาดด้วย ในด้านการปกครองสงฆ์บริษัท ได้จัดวางแบบอนุโลมตามวิธีปกครองพระราชอาณาจักร คือมีเจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง และอธิการหมวด บังคับบัญชาสงฆ์ทั้งหมดในมณฑลในเมืองและอำเภอ ตำบล ขึ้นต่อกันโดยลำดับ และกำหนดหน้าที่อธิการวัด และกิจการที่จะรักษาประโยชน์ของพระศาสนาของสงฆ์บริษัท ตลอดจนของพระอารามไว้โดยนิสสาร (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2514 : 50-52) การตั้งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองสงฆ์ขึ้นนี้แสดงให้เห็นถึงการแยกการปกครองสงฆ์ออกจากการปกครองบ้านเมือง ซึ่งในชั้นหลังมีผู้ให้คำอธิบายว่าเป็นการ "เริ่มสมัยพระปกครองพระโดยตรง" (มหามกุฏราชวิทยาลัย 2521 : 61) แต่ถึงกระนั้นเมืองมองในแง่ของการปกครองก็ยังคงมองได้ว่าเป็นการจัดการปกครองให้แก่คนกลุ่มหนึ่ง ซึ่งต้องใช้ระเบียบวินัยหรือกฎหมายที่ต่างออกไปจากคนกลุ่มอื่น ๆ

นอกจากบทบาททางด้านการวางระเบียบสงฆ์หรือการจัดการปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งรวมถึงการตั้งตำแหน่งและพระราชทานนามพระเถระชั้นผู้ใหญ่ดังกล่าวแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงโปรดฯ ให้บำรุงการศึกษาฝ่ายสงฆ์ ดังจะเห็นได้ว่ามีสถาบันการศึกษาที่สำคัญของพุทธศาสนาเกิดขึ้น คือ มหาธาตุวิทยาลัย ซึ่งปัจจุบันได้ชื่อว่ามหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย ตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2432 และมหามกุฏราชวิทยาลัย ตั้งเมื่อ พ.ศ. 2436 (เสถียร ณ ศก โสภณ 2505 : 250) สำหรับด้านการบำรุงศาสนวัตถุ ทรงโปรดฯ ให้สร้างวัดใหม่รวม 4 วัด คือ วัดราชบพิธ (พ.ศ. 2412) วัดเทพศิรินทราวาส (2421) วัดนิเวศน์

ธรรมประวัติ (พ.ศ. 2421) และวัดเบญจมบพิตร (พ.ศ. 2442) และทรงโปรดฯ ให้จำลองพระพุทธรูปราชพระองค์หนึ่งเพื่อเป็นพระประธานในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรนี้ด้วย

พระราชกิจทางด้านศาสนาจำนวนมากดังที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่า ทรงแสดงบทบาทที่สำคัญในอันที่จะจัดระเบียบการปกครองพระสงฆ์ด้วย นอกจากพระราชภาระกิจดังกล่าวแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยศึกษาเรื่องพระพุทธศาสนาด้วย ทรงมีพระราชนิพนธ์จำนวนหนึ่ง ซึ่งแสดงให้เห็นพระราชดำริเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาพอประมวลได้ดังนี้

1. ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2439 พระองค์ทรงมีพระราชดำรัสคำปฏิญาณสมาทานสามประการเฉพาะหน้าพระสงฆ์เถรานุเถระ (คณะกรรมการจัดงานสัปดาห์ส่งเสริมพระพุทธศาสนา 2527 : 5) เนื้อหาของคำปฏิญาณเหล่านี้มีความน่าสนใจน้อยกว่าความมุ่งหมายและสภาพการณ์ของอย่างซึ่งปรากฏแฝงอยู่ภายในกล่าวคือ :-

1.1) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจจะไม่ใช่ "เจ้านายทางตะวันออก" พระองค์แรกที่เสด็จประพาสยุโรป แต่พระองค์ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินของ "เมืองซึ่งถือพุทธศาสนาซึ่งยังใช้ภาษาบาฬี...ยังมีเหลือเป็นเอกราชอยู่แต่เมืองไทยเมืองเดียว" (พระราชหัตถเลขาทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรสฯ 2472 : 46) ซึ่งจะเสด็จประพาสยุโรป ดังนั้น พระราชดำรัสคำปฏิญาณสมาทานตอนหนึ่งจึงมีใจความว่า :

...ข้าพเจ้าตั้งใจจะรักษาตนให้สมควรแก่ที่เป็นเจ้าของประชาชนชาวสยามทั้งปวงจะรักษาเกียรติยศแห่งพระราชอาณาจักรอันเป็นเอกราชนี้ จนสุดกำลังที่ข้าพเจ้าจะป้องกันได้

และในส่วนของความมุ่งหมายทรงมีพระราชดำรัสว่า

...เพื่อจะให้เป็นที่ชื่นใจตัวข้าพเจ้า และเป็นเครื่องเย็นใจแก่ผู้ซึ่งมีความรักใคร่ มุ่งหมายความดีต่อข้าพเจ้า ปราศจากวิตกกังวลใจด้วยความประพฤติก่อความชั่วของข้าพเจ้า (คณะกรรมการจัดงานสัปดาห์ส่งเสริมพระพุทธศาสนา 2527 : 5)

เป็นที่น่าสังเกตว่าความมุ่งหมาย ซึ่งปรากฏในพระราชดำรัสนี้มีนัยดังว่ามีผู้ที่เกิดความระแวงใน

การคบหาสมาคมกับฝรั่งของพระเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในประเด็นเกี่ยวกับการศาสนา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องทรงมีพระราชดำรัส เพื่อให้เกิดความเชื่อมั่นในพระองค์ ดังความว่า :

...1. ข้าพเจ้าจะไม่มีจิตยินดีใ้ไปเ็นศาสนาอื่น นอกจากสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระธรรมอันพระองค์ได้ตรัสรู้ชอบดีแล้ว กับทั้งพระสงฆ์หมู่ใหญ่อันได้ประพฤติตามคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นเลยเป็นอันขาด จนตราบกว่าสิ้นชีวิต (คณะกรรมการจัดงานสัปดาห์ส่งเสริมพระพุทธศาสนา 2527 : 5)

ความระแวงที่เอยข้างต้นมีอยู่จริง โดยสันนิษฐานว่าเป็นของ "พวกไทยเก่า" ซึ่งไม่มีใครจะนิยมฝึกใ้ในการคบหาสมาคมกับชาวต่างชาติสักเท่าใด บุคคลกลุ่มนี้คงจะไม่ได้มีฐานอำนาจทางการเมืองแต่เป็นในด้านของการวิพากษ์วิจารณ์ ซึ่งก็ส่งผลกระทบต่อกรดำเนินพระบรมราโชบายและความเชื่อมั่นของขุนนางข้าราชการที่มีต่อพระองค์ได้ กรณี "ความระแวง" นี้เกิดขึ้นอีกในคราวรับพระบรมสารีริกธาตุ ปี พ.ศ.2441 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีลายพระหัตถ์ถวายเป็นคำปรึกษาในเรื่องการรับพระธาตุ ใจความตอนหนึ่งกล่าวถึงการที่ส่งคนออกไปตรวจสอบความจริงแท้ของพระธาตุว่า ถ้าพบว่าเป็นพระธาตุจริงและรับเอามา คนเก่า ๆ บางพวกก็จะไม่สามารถพูดติเตียนได้ ทั้งนี้เพราะได้ผ่านการตรวจสอบแล้ว ลายพระหัตถ์มีความว่า

...ถ้าเห็นว่าเป็นพระธาตุก็ให้รับมาที่เดียว ถึงจะไม่เห็นคำติเตียนของคนเก่า เช่นพระธรรมเจดีย์* ว่าหลงเชื่อฝรั่ง ก็จะพูดเสียงดังไม่ได้ เพราะได้ออกไปตรวจแล้วเชื่อแน่โดยหลักฐานแล้วจึงนำมา (พระราชหัตถเลขาทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 2472 : 59-60)

อย่างไรก็ดี "พวกไทยเก่า" เหล่านี้คงไม่ได้สร้างปัญหาให้กับพระองค์มากเท่าไร นอกจากผลกระทบจากคำวิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ ที่จะสั่นคลอนความเชื่อมั่นที่มีต่อพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาคำวิพากษ์วิจารณ์เหล่านั้นแต่เพียงว่า "เป็นแต่

* พระธรรมเจดีย์(ปาน) วัดพระเชตุพน ต่อมาได้เป็นพระอุบาสิกุฎฐปมาจารย์ ตำแหน่งเจ้าคณะรองอรัญวาสี

ถือเอาความจริงโดยเข้าใจผิดไป"

1.2) คำถวายพระพรทูลรับพระราชบัญญัติโดยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส แสดงให้เห็นว่าพระองค์มีโชหนึ่งในบรรดา "พวกไทยเก่า" ที่มีความหวาดระแวงพวกฝรั่งอย่างแน่นอน ขณะเดียวกันได้แสดงให้เห็นด้วยว่าพระองค์ทรงเห็นความสำคัญของการประสมการที่พระเจ้าอยู่หัวจะได้รับจากการเสด็จประพาสครั้งนี้ ประสมการซึ่งเกี่ยวข้องกับเรื่องในทางโลกโดยตรงนี้ ย่อมเป็นประโยชน์ในทางใดทางหนึ่งมาสู่การพระศาสนาด้วยอย่างแน่นอน เพื่อให้ได้พิจารณาคำถวายพระพรอย่างละเอียด จึงขอยกมาแสดงให้ปรากฏทั้งหมดคือ :

...ขอถวายพระพร

อาตมภาพพระภิกษุสงฆ์ ได้ฟังกระแสพระราชดำรัสปรารภเหตุที่จะเสด็จประพาสยุโรปและพระราชบัญญัติครั้งนี้ มีใจยินดี คลายความวิตก การที่ทรงบัญญัติว่า จะไม่ทรงอุทิศต่อศาสนาอื่นนั้นเป็นความดีอยู่ในพระองค์แล้ว การที่จะเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ ก็ไม่เป็นข้อขัดขวางต่อพระศาสนาด้วยพระพุทธรเจ้าไม่ทรงหึงหวงผู้ที่เป็นบริษัทสาวกมิให้คบกับชนเถื่อนนอกศาสนา และการที่จะเสด็จประพาสยุโรปนี้ ถึงจะว่าไม่เป็นประโยชน์แก่ศาสนาโดยตรง ๆ แต่ศาสนาจะตั้งอยู่ได้ก็ต้องอาศัยพระราชอาณาจักร และพระองค์ของสมเด็จพระบรมบิดรพระราชสมภารเจ้า เมื่อจะเสด็จเพื่อเป็นคุณเป็นประโยชน์แก่พระราชอาณาจักร และทรงบัญญัติพระองค์ ฉะนั้นเป็นการชอบแล้ว อาตมภาพพระภิกษุสงฆ์รับพระราชบัญญัติ และขอจงเสด็จพระราชดำเนินสะดวกดี พระบรมราชประสงค์จงสำเร็จเป็นผลบริบูรณ์ทุกประการเทอญ

ขอถวายพระพร....

(คณะกรรมการจัดงานสัปดาห์ส่งเสริมพระพุทธศาสนา 2527 : 7)

เมื่อเสด็จกลับจากประพาสยุโรป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระสุรสีห์นทประกาศความบริสุทธิ์ท่ามกลางพระภิกษุสงฆ์ โดยใจความสำคัญ มี 3 ประการ ดังเช่น คำปฏิญาณที่ได้ทรงตรัสไว้ การปฏิญาณพระองค์โดยทรงรองความยึดมั่นในพระพุทธรศาสนาครั้งนี้เป็นความแบายคายอย่างมากประการหนึ่งในการสร้างความเชื่อมั่นในพระองค์

2. การเสด็จประพาสลังกาทวีปในปี พ.ศ. 2440 เป็นเหตุให้ได้รับข้อเปรียบเทียบในเรื่องการคณะสงฆ์ระหว่างลังกาซึ่งเคยเป็นดินแดนศักดิ์สิทธิ์สำหรับศาสนาพุทธกับสยาม ประสมการจากลังกาทำให้ทรงพบว่าดินแดนแห่งนี้แทบจะเทียบไม่ได้กับสยามในเวลานั้น ทั้งนี้ทรงมีหนังสือสมทวงค์เป็นมาตรฐานเปรียบเทียบระหว่างลังกาสัมัยโบราณกับปัจจุบันอีกด้วย ทรง

ตรัสอย่างไม่ทรงมีความเลื่อมใสแต่อย่างใดว่า :

...เมืองสิงกาทอนกลางลงมาหาได้ ซึ่งข้าพเจ้าได้มาอยู่บัดนี้ ไม่เป็นถิ่นที่ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ซึ่งเราทั้งหลายมีความนิศงเลื่อมใสเป็นอันมากนั้น พระกัณฑ์ธาตุนี้ไม่เป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งเรามีน้ำใจชื่นชมยินดีต่อมาแต่ก่อน เป็นการสมควรแท้จริงเมื่อได้เห็นถิ่นที่และได้เห็นสิ่งของทั้งปวง คงไม่เป็นเครื่องที่น่านิศงหรือน่าเลื่อมใสอันใดอาภุศลมุลมอลไปด้วยสิ่ง และด้วยเรื่องที่จะผิงน่ารังเกียจ หรือน่ากระดากใจหลายประการอันไม่ควรจะกล่าวในที่นี้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2514: 36-37)

แต่อย่างไรก็ดี ทรงได้รับประสบการณ์ในด้านการปกครองคณะสงฆ์ของสิงกา ซึ่งเป็นไปได้ว่าจะจะเป็นประสบการณ์ที่ทรงสะสมไว้ และได้ใช้ในการตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ประสบการณ์การคณะสงฆ์ในสิงกา คือ ในด้านการปกครองมีลักษณะ...แยกหมู่แยกคณะกันเป็นมาก ไม่มีผู้ใดเป็นใหญ่บังคับบัญชาทั่วไป ฝ่ายอาณาจักรก็มิได้เกี่ยวข้องกับอันใดในการศาสนา... ไม่มีผู้ใดจะตราลिनข้อที่ถูกต้องที่ผิด หมู่ใดมีที่ฐิธิอย่างใดก็ประพฤติตนไปตามที่ฐิธิตน... ไม่อยู่ในบังคับกัน มีที่ฐิธิต่าง ๆ กัน... นอกจากนี้ปรากฏด้วยว่า...พระสงฆ์ข้างฝ่ายเมืองแกนต์ไม่ลู่เอื้อเอื้อในการสั่งสอนมาก (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2514 : 43-44) ข้อพระราชวิจารณ์เหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นลักษณะการอันเป็นไปอยู่ในการปกครองคณะสงฆ์ของเมืองสยาม ซึ่งได้รับตราเป็นพระราชบัญญัติบังคับใช้ในเวลาต่อมาในปี พ.ศ. 2445

3) ครั้นเมื่อทรงเสด็จกลับจากประพาสยุโรปแล้ว ในปีรุ่งขึ้นรัฐบาลอินเดียได้ส่งหนังสือแจ้งความประสงค์ที่จะถวายพระสารีริกธาตุที่ขุดพบได้ในพระสถูป ณ ที่ใกล้ตำบลปิปรานหะแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้ด้วยเหตุที่ทรงเป็น "บรมกษัตริย์ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาอยู่พระองค์เดียวทุกวันนี้" พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงให้เห็นว่า ไม่ทรงแนพระทัยว่าจะเป็นพระบรมสารีริกธาตุจริงแท้หรือไม่ ทรงมีลายพระราชหัตถเลขาทูลถามความเห็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส และในที่สุดทรงตัดสินพระทัยว่า จะรับพระบรมธาตุนี้โดยทรงเปิดเผยในลายพระราชหัตถถึงแนวโน้มที่จะรับมาแต่แรก ด้วยเหตุผลที่ทรงวางพระทัยในฝีมือของฝรั่ง แต่ทรงติดพระทัยในคำจารึก ซึ่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสก็ไม่ทรงสามารถแก้ปัญหาคำจารึกนี้ได้ด้วย ดังทรงไว้ว่า :

...อีกพวก 1 นั้นอยากใคร่จะเชื่อเพราะฝรั่งเขาพูดได้ แต่ไปตขีดตขวางใจอยู่ด้วย เรื่องคำจารึก ในจำพวกนี้จึงว่าหม่อมฉันด้วยคนหนึ่ง ก็ไม่ปฏิเสธขาด (พระราชหัตถเลขาทรงมีไปมาฯ 2472 : 66 ; หม่อมฉัน หมายถึง พระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5)

นอกจากปัญหาการตรวจรับพระธาตุแล้ว อีกประเด็นหนึ่งซึ่งทรงพระวิตกกังวลมากพอควรคือ "อาการที่รับรอง" พระธาตุนั้น ทรงไม่แน่ว่าพระทัยว่าจะจัดการรับรองมากน้อยเพียงใด โดยทรงเกรงว่า :

...ถ้าเราทำน้อยไปกว่าฤาไม่สู้สักก็จะถูกนิทาขยับ ถ้าทำมากไปพวกมิจฉาที่รู้ก็จะนิทาว่าคลั่งศาสนา ถ้าต้องทำอะไรเรื่อย ๆ ราว ๆ ก็จะต้องรู้สึกในใจว่า แกล้งทำเป็นการลวงตัวเองแลลวงผู้อื่น (พระราชหัตถเลขาทรงมีไปมาฯ 2472 : 62)

อย่างไรก็ดี การตัดสินใจพระทัยรับพระบรมสารีริกธาตุก็เป็นสิ่งที่ได้รับการพิสูจน์ว่าเป็นการตัดสินใจพระทัยที่ถูกต้อง ทั้งนี้เพราะนอกจากจะได้รับคำสรรเสริญจากรัฐบาลอินเดียดังกล่าวแล้ว ยังประสบความสำเร็จจากการเชิญพระสารีริกธาตุผ่านมาจากภาคใต้ และได้รับคำสรรเสริญพระบารมีจากราษฎรที่แห่แหนมาเฝ้าสักการะพระบรมธาตุตั้งจะขอคัดรายงานของพระยาสุขุมย์วินิต เสนาบดีว่าการต่างประเทศ ซึ่งเป็นผู้แทนพระองค์ เดินทางไปรับพระธาตุที่ประเทศอินเดีย และมีหนังสือรายงาน มีความบางตอนแสดงให้เห็นการยกย่องพระบารมีดังนี้ :-

...การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้ไปเชิญพระพุทธรูปสารีริกธาตุนานี้ ก็มีใช้จะมีพระราชประสงค์ที่จะทรงกระทำสักการะบูชาแต่เฉพาะพระองค์เอง รับมาเพื่อให้ราษฎรทั้งหลายได้ถวายมนัสการทั่วกัน (พากันยกมือขึ้นถวายบังคม) ด้วยเหตุฉนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้เชิญพระสารีริกธาตุมายังขึ้นทางเมืองตรัง เพื่อพระสงฆ์แลข้าราชการกับราษฎรทั้งหลายในมณฑลภูเก็ต แลมณฑลนครศรีธรรมราชได้กระทำสักการะบูชานับว่า เป็นบุญลาภอันประเสริฐของท่านทั้งหลายแล้ว (พากันยกมือขึ้นถวายบังคม) ควรจะระฤกถึงพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้จงมาก ด้วยมีใช้ พระองค์จะตั้งพระราชหฤทัยแต่จะทำนุบำรุงคณะประชาราษฎรทั้งหลายให้ได้ทำมาหากิน เป็นผาสุกในประจุบันชาตินี้โดยเฉพาะ ทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะให้ราษฎรทั้งหลายได้ประกอบการกุศลแลได้รับผลในโลกย์เบื้องหน้าด้วยเหมือนกัน กล่าวคือโปรดให้ไปรับพระสารีริกธาตุมานี้ให้ราษฎรทั้งหลายได้ถวายมนัสการในครั้งนี้เป็นต้น (ในข้อนี้พากันร้องว่าจริงที่ยาวพอบ้าง สาระบ้าง

แล้วถวายบังคม) เพราะฉนั้นควรที่ราษฎรจะระฤกถึงพระเดช พระคุณแล ประกอบการทำมาหากินแต่ที่ชอบ อย่าประพฤติความชั่วลบล้างกฎหมายที่พระองค์ ตั้งขึ้นไว้ ฯลฯ...

...เมื่อพิจารณาที่ไปดูความเชื่ออันแรงกล้าของพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย อันมาพากันนิยมเลื่อมใสในองค์พระศาสดาผู้นั้น ก็ย่อมเอาไครยเหตุที่เกี่ยวข้องในพระองค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นที่ตั้ง ว่าอย่างง่าย ๆ เสียงราษฎรก็เป็นอย่างนี้คือ ถ้าไม่ใช่พระศาสดาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอันจริงแท้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวคงจะไม่โปรดเกล้าฯ ให้ไปเชิญมาเป็นพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจริง ๆ เป็นศิริมงคลแก่บ้านเมืองของเรา เสียงราษฎรพูดกันอยู่ดังนี้ (เรื่องพระศาสดา 2515: 69-70, 73)

คำถวายรายงานของพระยาสุโขมนัยวินิตนั้น แม้จะอ่านอย่างมีความสังวรณในตำแหน่งและภาระหน้าที่ของผู้เขียน ก็ยังคงเห็นลักษณะอาการที่ราษฎรให้ความชื่นชมบารมีของพระเจ้าอยู่หัวอย่างมากตามรายงานดังกล่าว

4. การได้รับพระบรมสารีริกธาตุในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถือเป็นเครื่องแสดงพระบารมีของพระองค์ให้เป็นที่ปรากฏได้มากเท่ากับที่พระราชปรารภในการจำลองพระพุทธรูปชินราชสามารถทำได้สำเร็จเป็นจริง พระพุทธรูปชินราชเป็นหนึ่งในพระพุทธรูปหลายพระองค์ที่เป็นที่เคารพนับถือของสมาชิกในพระราชวงศ์จักรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์ตำนานพระพุทธรูปชินราช พระพุทธรูปชินศรี และพระศรีศาสดาไว้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2496) และยังได้โปรดฯ ให้ถ่ายแบบจำลองขึ้นไว้ที่กรุงเทพฯ อีกด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ "พระพุทธรูปลักษณะอย่างพระพุทธรูปชินราชว่า งามหาพระพุทธรูปองค์ใดเปรียบมิได้" ครั้นเมื่อสร้างวัดเบญจมบพิตรขึ้น จึงทรงโปรดฯ ให้สร้างพระพุทธรูปชินราชขึ้นใหม่ แม้จะทรงเกรงในตอนแรกว่า "ไม่มีผู้ใดซึ่งจะถ่ายให้เหมือนได้ เพราะเชื่อว่าพระพุทธรูปชินราชองค์เดิมนั้นเป็นฝีมือเทวดาสราง" แต่ก็ได้มีผู้อาสาว่าจะถ่ายให้เหมือนให้จงได้ การที่ไม่ทรงโปรดฯ ให้เชิญพระพุทธรูปชินราชพระองค์จริงลงมาไว้ที่กรุงเทพฯ เพราะได้เคยมีตัวอย่างครั้งกรมพระราชวังบวรมหาดักรัตนพลเสพ ทรงโปรดฯ ให้เชิญพระพุทธรูปชินศรีลงมา ชาวเมืองพิษณุโลกมีความเคารวักไถกอย่างมาก และเมื่อกรมพระราชวังบวรฯ ทรงพระประชวร ชาวเมืองจึงพากันกล่าวว่า สาเหตุมาจากพระองค์ทรงโปรดฯ ให้เชิญพระพุทธรูปชินศรีลงมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานคำอธิบายตรงนี้ อันเป็นการสะท้อนของการนับถือศาสนาของพระองค์ อย่างเด่นชัดความว่า

...เห็นว่าการศึกษาที่ถือต่าง ๆ เช่นนี้ จะไม่ควรถือก็ตาม แต่ไม่ควรจะทำการกุกกักให้เป็นที่เดือดร้อนรำคาญ ไม่เป็นที่พอใจของคนเป็นอันมาก (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2500 : 37-38)

ความหมายของคำอธิบายตรงนี้ หากตีความด้วยทัศนะของนักปฏิบัตินิยม (pragmatist) แล้วก็คือ ทรงเห็นความสำคัญของวิธีการที่ดีที่สุด คือวิธีการที่จะเอื้อให้ได้ประโยชน์มากที่สุด ในการนี้มีผู้อสาถ่ายแบบให้ได้เหมือนของจริงมากที่สุด และอาสาตกแต่งพระพุทธรูปให้สำเร็จทันกำหนดเวลา แม้จะต้องทำทั้งกลางวันกลางคืนก็ตาม จนในที่สุดพระพุทธรูปพระองค์ใหม่ได้สร้างสำเร็จตามกำหนดเวลาและเหมือนพระองค์จริงอย่างมาก ความสำเร็จเรียบร้อยเหล่านี้ยังให้เกิด "ความปิติโสมนัสเป็นอันมาก" ต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เพราะ :

...ด้วยมีความวิตกอยู่ว่า การทิ้งปวงตั้งแต่ปั้นและหล่อพระพุทธรูปขึ้นมา ถ้าหากว่า ไม่งามดีได้ดังประสงค์หรือมีเหตุการณ์อย่างหนึ่งอย่างใดให้เป็นอันตรายแก่ผู้หนึ่งผู้ใดขึ้น ก็จะเป็นที่โทมัสเสียใจ และเป็นที่รังเกียจของประชุมนานสิบไปภายหน้า การซึ่งเป็นไปด้วยเช่นกล่าวมานี้ ย่อมให้เป็นที่เกิดความปิติโสมนัสเป็นอันมาก (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2500 : 51)

ความสำเร็จในการสร้างพระพุทธรูปขึ้นราชพระองค์ใหม่มีความหมายว่าเป็นพระบารมีของพระองค์ด้วยในแง่หนึ่ง พระพุทธรูปพระองค์ใหม่ นอกจากจะไม่ "เป็นที่รังเกียจของประชุมนาน" แล้วยังได้รับ "การห้อมล้อมบูชามาตลอดทาง" จากมหาชนในขณะที่อยู่เชิงชุมมา จึงอาจกล่าวได้ว่า ทัศนะ "ปฏิบัตินิยม" ของพระองค์ ทำให้ทรงได้รับความสำเร็จในการ "เสด็จพระบารมี" แต่ในครั้งนี้ ไม่ใช่ "เทวดาในร่างชีปะขาว" ที่มาดำเนินการสร้างพระพุทธรูปจนสำเร็จ หากแต่ว่าเป็นข้าราชการ 2 ท่านซึ่งต่างได้รับบำเหน็จความชอบอย่างมาก อีกทั้งยังได้รับการจารึกชื่อไว้เป็นภาษามคร ใน "คำซึ่งจะจารึกพระพุทธรูปขึ้นราช" อีกด้วย (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2500 : 56-57)

5. พระราชนิพนธ์ที่ผ่านมามีลักษณะที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์หรือศาสนวัตถุทั้งสิ้น ในปี ร.ศ. 122 หรือ พ.ศ. 2446 ทรงพระราชนิพนธ์พระราชวิจารณ์ขึ้นหนึ่ง เป็นการเปรียบเทียบพระพุทธรูปศาสนานิกายหลัก 2 นิกาย คือ หินยาน และ มหายาน ทรงพระราชนิพนธ์พระราชทานแด่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์ บพทพระราชนิพนธ์นี้ทรงภายหลังเสด็จกลับจากอินเดีย การเสด็จประพาสอินเดียครั้งนั้น (ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2414) เป็นการเปิดโลกทางพุทธศาสนากับอินเดียเป็นครั้งแรก เพราะเดิมสยามติดต่อเรื่องพระพุทธรูปกับ

ประเทศลังกาเท่านั้น การติดต่อกับอินเดียในครั้งนี้

...ทำให้บรรดานักค้นคว้าศึกษาเรื่องเกี่ยวกับพุทธเจดีย์พากันหันไปสนใจสืบสวนค้นคว้าทางประเทศอินเดีย แทนที่ได้เคยกระทำกันแต่ทางลังกามาก่อน เป็นการเปลี่ยนวิถีทางค้นคว้าเรื่องพุทธเจดีย์ มุ่งไปทางอินเดียเป็นประเดิม ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปครั้งนั้นเป็นต้นมา (เสกขีณ ศุภโสภณ 2505: 246)

นอกจากความสนใจที่ให้ต่อเรื่องราวทางพุทธศาสนาในประเทศอินเดีย เช่น เรื่องพุทธเจดีย์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงได้รับความรู้เรื่องความต่างของนิกายใหญ่ 2 นิกายในพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งทรงมีความสนพระทัยในนิกายมหายานอย่างมากว่าความรู้ที่ทรงได้รับมีลักษณะดังนี้ :

ทรงให้ความยกย่องและชื่นชมพระเจ้าอโศกอย่างมาก ด้วยเหตุผลที่ว่าได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี จนเกือบกล่าวได้ว่า "เป็นผู้ตั้งศาสนาพระพุทธขึ้นเป็นศาสนา" และนอกจากนี้ยังทรงทำให้พระพุทธศาสนาเป็น "ศาสนาของราชกุมาร" และเมื่อพระเจ้าอโศกทรงรับนับถือพุทธศาสนา ในตอนปลายรัชกาลยังได้ทรงยกพุทธศาสนาเป็น "ศาสนาสำหรับแผ่นดิน" ด้วย ทรงพระรณาทิงพระเจ้าอโศกดังนี้:

...อโศกนี้เป็นเอมเปรอใหญ่ยิ่งกว่าเอมเปรอทั้งหลายซึ่งได้มีมาในอินเดีย เป็นคอนสแตนไทน์ของพุทธศาสนา เกือบจะกล่าวได้ว่าเป็นผู้ตั้งศาสนาพระพุทธขึ้นเป็นศาสนา คือหมายความว่า เป็นศาสนาของราชกุมาร เพราะเหตุว่าก่อนแต่รัชกาลของท่านมีแต่ภิกษุหมุ่ละเล็กละน้อย แยกย้ายกันอยู่เป็นพวก ๆ มีจำนวนน้อยทีเดียว ... ครั้นเมื่ออโศกได้เข้าถึงศาสนานั้น เมื่อตอนปลายจึงได้ยกขึ้นเป็นศาสนาสำหรับแผ่นดินด้วย เป็นศาสนาซึ่งมีความมุ่งหมายมากแต่บังคับกตขี้น้อย เพราะเป็นเหตุฉะนั้น จึงได้ถือแพร่หลายในหมู่ราชกุมารทั้งปวงทั่วไปทั้งเจ้าแผ่นดินได้ตั้งความพยายามเพาะปลูกโดยแต่งมิกษันนารีแยกย้ายกันไปสั่งสอน จนถึงนอกพระราชอาณาเขตต์ เธอเป็นผู้มีราชศรัทธาเหลือเกิน ที่โลกนี้มิได้เคยเห็น เธอได้ปกคลุมพระราชอาณาเขตต์อันใหญ่... ด้วยเจดีย์ฐานและการก่อสร้างสำหรับพุทธศาสนาอันมีขนาดส่วนใหญ่ ๆ ไม่ได้คิดถึงพระราชทรัพย์เลย โดยที่พระองค์เป็นพระราชาริราชแท้ และมีนิสัยในการช่างจึงได้ทำการก่อสร้างทั้งปวงออกจากวิธีการและอไชเรียนเป็นที่ตั้งไม่ตรงก็ยกเชื่อมเสียบ้าง เพราะฉะนั้นเจดีย์ฐาน

ซึ่งเธอได้สร้างไว้ จึงเป็นสิ่งที่ล้วนแต่มีสง่างามทั่วทุกแห่ง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2509: 43-44)

การทำนุบำรุงพุทธศาสนาของพระเจ้าอโศกนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาว่า "ดูเป็นส่วนข้างฝ่ายพระเจ้าอโศกอยากทำเองมากกว่าที่พระสงฆ์จะชวนชวชวย" ข้อพิจารณาเช่นนี้สอดคล้องกับพระราชดำริที่ว่า ศาสนาใดจะเจริญแพร่หลายได้ต้องได้รับการอุดหนุนช่วยเหลือจากฝ่ายพระราชอาณาจักร ดังทรงไว้ว่า...มหานิกายเดียวนี้ยังประพฤติดีกว่าภิกษุบางพวก เมื่อครั้งพระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่เสียอีก เพราะอาณาจักรเข้ายังช่วยปกครอง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2509: 36)

ทรงพยายามอธิบายในประเด็นที่ว่ามหานิกายกับหินยานนิกายใดจะ "เป็อย่างเก่า" ซึ่งในที่ที่สุดทรงพบว่านิกายใดจะเป็นมาอย่างไรก็ดี ผลที่สุดแล้ว "แต่ลงปลายก็ไปที่สระบัวนั้นเอง" กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือจุดหมายปลายทางของศาสนาใด ๆ ก็ดี ย่อมมีเหมือนกันไปหมดโดยทรงพิจารณาจากที่ว่า พระพุทธองค์ไม่ทรงถือเคร่งในข้อวัตรปฏิบัติ หรือการประพฤติกษาวะวินัย แต่ทรงให้ความสำคัญแก่"ทางตรัสรู้" ทรงพระราชนิพนธ์คำอธิบายดังจะคัดมาแสดงดังนี้

...เมื่อครั้งพระพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่นั้น การปกครองพระสงฆ์เห็นจะไม่เป็อย่างเดียวกันหมด และไม่สู้จะกวัดขันเหมือนสมภารครองพระอารามหลวงเดี่ยวนี้ ถึงประพฤติกษาวินัยก็จะเป็นแต่ความพอใจของผู้ใดจะประพฤติกเร้งไม่เคร้ง ทางที่จะทำความเพียรก็ต่าง ๆ กันตามครูบาอาจารย์ที่ควบคุมกันเป็หมู่ ๆ พระพุทธเจ้าเป็แต่ผู้สั่งสอนให้ตรัสรู้ธรรมที่เป็ยอดของบรรพชา แต่ทางซึ่งจะประพฤติด้อย่างจึงจะตรัสรู้จะไม่กวัดขันนัก เพราะเหตุฉะนั้นจึงได้ตรัสยกย่องพระองค์นั้นเลิศด้วยทางนั้นองค์นี้เลิศด้วยทางนี้ ใครที่อยู่ในคณะท่านองค์ไหนที่เลิศทางใดก็จงพยายามกันไปตามทางของอาจารย์ไม่สู้เอื้อเพื่อต่อทางอื่นนัก ข้อนี้ยังมีพยานอีกว่าเมื่อพระพุทธเจ้าจวนจะปรินิพพานยังได้อนุญาตไว้ว่า สิกขาวินัยอะไรควรจะคงไว้ก็ให้คงถ้าควรจะยกเลิกก็ให้ยกเลิก ควรจะเพิ่มขึ้นก็ให้พร้อมกันเพิ่มขึ้น ข้อนี้ให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าถือเอาทางตรัสรู้เป็สำคัญ ไม่ถือวัตรปฏิบัติเป็หลักฐาน แต่หากท่านผู้ทำสังคายนาท่านว่าคำสั่งของพระพุทธเจ้านี้กว้างนัก จึงประกาศห้ามกันเสีย ไม่ให้ผู้ใดแก้ไขข้อซึ่งติดประชุมพระอรหันต์ทำสังคายนาในครั้งแรก (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2509: 47-48)

ทรงให้ความยกย่องพุทธศาสนานิกายมหานิกายพอสมควร เช่น ในด้านความถูกต้องทางภูมิศาสตร์ของสถานที่ หรือความเลื่อมใสที่ฝรั่งมีต่อนิกายมหานิกาย เป็นต้น

...ดูเป็นข้างฝ่ายมหายานกล่าวถึงโยกราฟีในอินเดียอยู่ข้างจะถูกต้องมาก ข้างฝ่ายหินยานออกจะม ๗

...ข้อที่ฝรั่งนิยมชมชื่นว่าพุทธศาสนาคล้ายศาสนาพระเยซูนั้น เขาเรียนจากมหายาน ดูเหมือนหนึ่งว่าจะเลื่อมใสมหายานมากกว่าหินยาน เพราะแลเห็นพระนิพพานไม่ได้จริง ๆ เป็นพื้นวิสัย. (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2509: 55, 56)

ในทำนองที่สุดของพระราชาวิจารณ์ทรงแสดงให้เห็นลักษณะการนับถือศาสนาของพระองค์ แม้จะทรงออกพระองค์ว่าพรอรรธาธิบายอาจจะชวนให้เกิดความเข้าใจผิด แต่ขอพระบรมราชานุญาตอัญเชิญมาลงไว้ ณ ที่นี้ เพื่อแสดงให้เห็นพระทัยที่กว้างและลักษณะความคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์ ดังนี้:

...ฉันมีความเห็นแต่พูดออกไปมีนชวนจะเป็นมิฉฉาวิชชิวี่ ว่าหินยานก็ดี มหายานก็ดี ที่จะเหลือแก่นเดิมในน้อย ผู้ที่แต่งขึ้นก็แต่งไปตามความเข้าใจของตัว และตามกาลตามสมัยและขึ้นชัวอายุคน และไม่ใช่แต่พุทธศาสนาถึงศาสนาเก่า ๆ อื่น ๆ เช่น ศาสนาพระเยซู ก็เช่นต่ออะไรต่ออะไร แยกแต่งไปตามใจต่าง ๆ กัน จะมีแต่ปรีนลีเปอล คือข้อที่ตั้งของศาสนายังคงอยู่เท่านั้นทุก ๆ ศาสนา (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2509: 57)

มูลเหตุที่ทรงมีพระอธิบายได้ดังนี้ เพราะทรงทราบว่า ผู้ที่มีบทบาทในพระคัมภีร์ในชั้นที่เหลือตกทอดมาสู่ปัจจุบันคือ พระพุทธโฆษา ซึ่งเป็นผู้แปลคัมภีร์ภาษาลังกาลงเป็นภาษามคร และพระกัลสปซึ่งได้แปลลงเป็นภาษาบาลีอีกทอดหนึ่ง ทรงมีพระอธิบายในที่อื่นอีกด้วยว่า...ภาษาทมิฬที่เราใช้อยู่เดี๋ยวนี้เป็นชั้นอายุพระพุทโฆษา และที่สังเกตได้ว่าเป็นภาษาเก่าภาษาใหม่มาโดยลำดับ(พระราชหัตถเลขาฯ ทรงมีไปมา 2472 : 65) ดังนั้นจึงนับว่าพระอรรคกถาจารย์เหล่านี้ล้วนมีบทบาทในการสร้างคัมภีร์ทางศาสนา "ไปตามความพอใจของตัว" ได้

6. เมื่อล่วงมาถึงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสั่งสมประสบการณ์มากขึ้น เป็นเหตุให้ได้มีพระราชดำริเกี่ยวกับการศาสนาได้กว้างขวางมากขึ้น กรณีพระราชดำริเกี่ยวกับธรรมยุติกนิกายสามารถสะท้อนลักษณะดังกล่าวได้ชัดเจน

ในปี พ.ศ. 2429 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีลายพระราชหัตถเลขากราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส แสดงความยินดีที่ได้กราบข่าวเรื่องพระสังฆมาฆาขอขมาแปลงเป็นธรรมยุติ ทั้งนี้เพราะเท่ากับเป็นการแสดงให้เห็นถึง "ความ

สำเร็จคือความเจริญรุ่งโรจน์" ของการศาสนาในประเทศสยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งใน "นิกาย" ซึ่งได้ตั้งขึ้นใหม่เมื่อไม่นานและอยู่ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วย ความเหล่านี้สะท้อนจากลายพระราชหัตถเลขา ดังจะขอคัดมาให้พิจารณา :

...หม่อมฉันมีความยินดีมากในเวลานี้ เมืองซึ่งถือพุทธศาสนาซึ่งยังใช้ภาษาบาลีก็ยังมีเหลือเป็นเอกราชอยู่แต่เมืองไทยเมืองเดียว ควรที่จะช่วยทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ให้คำสั่งสอนอันแท้จริงแพร่หลายไปถึงประเทศทั้งปวง ซึ่งยังมีผู้นับถือพระพุทธศาสนาแต่ไม่มีผู้ที่จะทำนุบำรุงยกย่อง ให้ได้ประโยชน์อันเป็นแก่นสารไว้ไปแก่ชนทั้งปวงตามความปรารถนา

...หม่อมฉันมีความยินดีเป็นอันมาก ด้วยศาสนวงศ์อันได้ชำระความบริสุทธิ์บริบูรณ์แล้วนี้จะแพร่หลายออกไปในทิศานุทิศ เป็นประโยชน์แก่มนุษย์ที่ปรารถนาธรรมอันดีนับว่าเป็นกองกุศลอันยิ่งใหญ่อย่างหนึ่ง ขอให้การทั้งนี้เป็นไปตลอด แลเป็นการแพร่หลายถาวรสืบไปภายหน้าเถิด... (พระราชหัตถเลขาฯ ทรงมีไปมา 2472: 46-47 ;หมายเหตุ หม่อมฉัน คือ รัชกาลที่ 5 และขีดเส้นใต้ เน้นโดยผู้เขียน)

ลายพระราชหัตถเลขาซึ่งได้อัญเชิญมานี้ แสดงให้เห็นว่าทรงให้ความสำคัญแก่ธรรมยุติอย่างมาก เพราะเป็นคำสั่งสอนอันแท้จริง และเป็นวงศ์ซึ่ง "ได้ชำระความบริสุทธิ์บริบูรณ์แล้ว" และศาสนวงศ์อันนี้เองที่ได้นำ "ความสำเร็จ" มาสู่ประเทศสยามในเวลานั้น โดยเฉพาะในแง่ชื่อเสียงของความบริสุทธิ์ของศาสนาอันเนื่องมาแต่การไม่ตกเป็นเมืองขึ้นของประเทศตะวันตก เกียรติภูมิข้อนี้ปรากฏโดยทั่วไปในนานาประเทศ ซึ่งนับถือพุทธศาสนา เช่น สังกา อินเดีย เป็นต้น ตัวอย่างของพม่า สังกา และอินเดีย ซึ่งได้ตกเป็นเมืองขึ้นของชาติเจ้าอาณานิคมส่งผลกระทบต่อความคิดของชนชั้นนำไทย กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดหนังสือมหาวงษ์และที่ปวงษ์มาก ด้วยทรงได้ใช้ประโยชน์จากหนังสือนี้หลายประการในคราวเสด็จประพาสยุโรปเที่ยวแรก และเมื่อทรงแวะประเทศลังกา ก็ได้ทรงตรวจสอบชื่อเมืองและสถานที่ที่มีปรากฏในหนังสือกับของจริงในประเทศลังกา แต่ประเทศลังกาในเวลาที่เสด็จประพาสนั้นแตกต่างไปจากลังกาที่ปรากฏในหนังสือมหาวงษ์เป็นอย่างยิ่ง สังกาภายใต้การปกครองของอังกฤษไม่มี "ความน่าเลื่อมใส" อันใดอยู่อีก ชำรายประสบการณ์ที่ทรงมีในลังกาคงจะแย่มาก คือ ไม่มีสิ่งน่าประทับใจ ทรงตรัสว่า ลังกานั้น "อาทูลมูมองไปด้วยสิ่งและด้วยเรื่องที่จะผิงน่ารังเกียจหรือน่ากระดากใจหลายประการ" พระราชดำรัสนี้ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ลังกาในพระราชดำริของพระองค์นั้น ไม่ใช่ดินแดนแห่งความรุ่งโรจน์และรุ่งเรืองของพุทธศาสนาอีกต่อไป การที่ลังกาตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษนั้นได้มีผลกระทบต่อความเป็นไปของศาสนาอย่างมากเนื่องจากอังกฤษได้มีอำนาจในทางการปกครองทั้งหมด ข้อที่

ว่าอังกฤษจะจัดการกับพุทธศาสนาในลังกาอย่างไรนั้น ไม่เป็นข้อที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยมากนัก ดังที่ได้ทรงพระราชนิพนธ์ความว่า :

...ไม่ได้รู้ชัดเจนนมาก่อนว่า ราชวงศ์เมืองลังกาภายหลังที่กล่าวแล้วในหนังสือมหาวงษ์นั้นเป็นอย่างไร รู้แต่ว่าเจ้าแผ่นดินยังมีอยู่ ฝรั่งเศสมีอำนาจเกี่ยวข้องกับในเมือง แต่จะมีอาการเกี่ยวข้องกับอย่างไรก็ไม่ทราบความชัด ด้วยเหตุหลายประการ เพราะระยะทางไกลไปมายาก เพราะไม่รู้ภาษา เพราะไม่พอใจใต้อาณัติด้วยความปรารถนาที่จะเกี่ยวข้องกับลังกาย่อมมีความประสงค์อย่างเดียวกัน แต่ที่จะสืบข่าวคราวพระพุทธศาสนา ค้นหาหนังสือซึ่งยังไม่มามีบริบูรณ์มาเป็นเครื่องเทียบทานหนังสือที่มีอยู่ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2514: 29-30)

แต่แม้ว่าจะทรงไม่แสดงความสนพระทัยดังกล่าวมา ในท้ายที่สุดของพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกันได้ทรงตรัสแสดงความสงสัยให้ออกมาเป็นเรื่องขบขันในประเด็นเดียวกันนี้ ความว่า :

...การปกครองฝ่ายอังกฤษถือเหมือนราษฎรสามัญ ข้าพเจ้ามีความสงสัยมากกว่า ถ้าทำผิดด้วยอาญาจักรไม่ถึงปราชิกแล้วเขาจะลงโทษทั้งเพศสมณะหรือประการใด แต่ครั้งเมื่อถามขึ้นก็กลั้นหัวเราะไม่ได้ ด้วยไม่ควรจะเขลาเช่นนั้นเลย คือ เมื่อทำผิดอันใดที่โทษควรจำคุก เขาก็ให้เลือกว่าจะลงโทษสำหรับคนคุกแต่ง จะสึกหรือมีสิกก็ตามใจเมื่อต้องสวมเสื้อ กางเกงแล้วก็ไปพระต่อไปไม่ได้ตัวเอง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2514: 44-45)

การที่ธรรมยุตินำชื่อเสียงในด้านการศาสนาเข้าสู่พระองค์และประเทศชาตินั้นเป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระราชหฤทัยมาก แต่หากว่าธรรมยุติจะได้มีส่วนให้เกิดการแตกสามัคคีธรรมในประเทศแล้ว ก็จะต้องเป็นเรื่องที่ขัดกับนโยบายทางการปกครองโดยรวมของพระองค์เป็นแน่ ดังนั้นจึงทรงให้ความอุดหนุนการสร้างวัดของพระสงฆ์ในฝ่ายมหานิกายด้วย คือ การสร้างวัดเบญจมบพิตร แม้การสร้างและปฏิสังขรณ์นี้จะทรงไปด้วย

"ทิวฐิ" กัถิ* แต่ผลที่เกิดขึ้นนั้น เป็นการติดต่อสามัคคีธรรมภายในประเทศอย่างมากและผลดีประการนี้ยังปรากฏมาถึงปัจจุบัน (สิริวัฒน์ คำวันสาและทองพรรษ ราชภัถั 2524: 351-353)

อย่างไรกัถิ พระบาทสมเด็จพะจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงให้ความอุปถัมภ์ภั ธรรมยุตินิกายโดยสม่าเสมอ ดังจะเห็นได้ว่าในปลายรัชกาล ยังได้ทรงมีพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับ ธรรมยุติ ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ที่มีความสำคัญมากชิ้นหนึ่ง ทั้งนี้เพราะทรงพระราชทานคำอธิบาย ธรรมยุติในอีกลักษณะหนึ่ง และคำอธิบายนี้สะท้อนพัฒนาการเกี่ยวกับพระราชดำริทางศาสนา ของพระองค์ดังจะได้อกล่าวต่อไป

บทพระราชนิพนธ์เรื่อง "วัดสมอรายอันมีนามว่าราชาธิวาส" ได้ทรงขึ้นในตอน ปลายรัชกาลคือเมื่อ ร.ศ.127 หรือ พ.ศ.2451 เนื้อหาของบทพระราชนิพนธ์นี้เป็นคำอธิบาย เกี่ยวกับวัตรปฏิบัติของธรรมยุติ ซึ่งถือเป็นลักษณะเด่นของนิกายนี้ เพราะเป็นจุดเริ่มของการ ตั้ง "นิกาย" ขึ้นในประเทศสยาม** บทพระราชนิพนธ์สะท้อนพระราชดำริเกี่ยวกับธรรมยุติดังนี้

ก) ทรงพระราชดำริว่าวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในธรรมยุตินิกายนั้นเป็น "วัตรปฏิบัติ ในพระสงฆ์หมู่หนึ่ง" ซึ่ง "ห่างเหินกันไปกับพระสงฆ์หมู่ใหญ่" (น.33)

ข) การที่พระบาทสมเด็จพะจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มการสอบสวนเรื่องสิมา ของวัดสมอราย (ชื่อวัดราชาธิวาสแต่เดิม) เรื่องอุปสมบทกรรมกัถิ จนในที่สุดได้สมมติโบสถ์

* ที่กล่าวเช่นนี้เพราะ พระบาทสมเด็จพะจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถ เลขาถึงสมเด็จพะเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ เมื่อ 16 พฤศจิกายน ร.ศ. 118 ทรงมีพระบรม ราชธิบายถึงการที่ทรงสร้างวัดเบญจมบพิตรด้วย "ทิวฐิ" ว่าเนื่องมาจากสมเด็จพะมหาสมณ เจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสไม่ทรงให้ความร่วมมือด้วย ทรงมีลายพระราชหัตถเลขาตอน หนึ่งว่า "เมื่อหาหรือเรื่องจะจัดการเล่าเรียน ท่านออกสบัถั ๗ ไปเหมือนกับจะระวางว่าพลอย ช่วยเกื้อกูลความรู้เรื่องของมหานิกาย จึงเป็นอันว่าได้ตั้งใจเสียแล้วว่าจะไม่ให้มหานิกายขึ้น หน้าธรรมยุติ จะช่วยจัดการอย่างไรไม่ได้...ที่ว้าทั้งนี้ก็ด้วยเห็นว่า มหานิกายควรจะจัดการ เรียนไม่ได้ ฉันทัก็เกิดทิวฐิขึ้นมาบ้าง จะจัดการมหานิกายล้วน ไม่ได้เกี่ยวกับธรรมยุติเลย" (ตอนหนึ่งในลายพระราชหัตถเลขาทูลสมเด็จพะเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ เมื่อ 16 พฤศจิกายน ร.ศ. 118 อ้างถึงใน สิริวัฒน์ คำวันสา และทองพรรษ ราชภัถั 2524: 351-352)

** การตั้ง "นิกาย" ขึ้นใหม่นี้ มีสาเหตุในทางการเมืองประกอบด้วย แต่เนื่องจากไม่ ใช่ว่าประเด็นที่เกี่ยวข้องในการพิจารณาในที่นี้จึงละไว้ ผู้สนใจโปรดดู นฤมล สิริวัฒน์ (2525)

แพขึ้น เพื่อทำอุปสมบทกรรมใหม่ในโบสถ์แพซึ่งเป็นนทีสิมา การสอบสวนและเปลี่ยนวัตรปฏิบัติใหม่เหล่านี้ ทรงกระทำไปเพื่อจุดประสงค์ที่จะ "ทรงหาความบริสุทธิ์ให้ถ่องแท้" (น.32)

ค) พระราชประสงค์ที่จะทรงหาความบริสุทธิ์ให้ถ่องแท้ นี้ เป็นเหตุให้ทรงคบหาสมาคมกับพระสงฆ์รามัญซึ่งบวชมาจากรามัญประเทศและได้มาจำพรรษาอยู่ที่วัดบวรมงคล ได้เป็นพระราชาคณะที่พระสุเมธมุนี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลื่อมใสพระเถระรามัญองค์นี้มาก ในข้อที่เป็นผู้แต่งงานในพระวินัย กล่าวคือ

...เมื่อรับสั่งสอบถามข้อวัตรปฏิบัติอันใดอาจทูลตอบได้ ต้องตามตัวหนังสือที่ได้ทรงสอบสวนทราบไว้แล้ว จึงเป็นที่ทรงเลื่อมใส ว่าท่านผู้มีความรู้เห็นปานนี้ คงจะได้ประพฤติธรรมวินัยบริสุทธิ์บริบูรณ์ดีกว่าผู้ที่ไม่รู้ เป็นผู้ที่ควรเลื่อมใส (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2499: 33)

ง) พระสุเมธมุนีเป็นผู้ที่ทูลเรื่องสิมาบริสุทธิ์ที่พระรามัญเถระได้ประชุมกันผูกไว้ในรามัญประเทศและรวมถึงเรื่องการบรรพชาอุปสมบทในโบสถ์ซึ่งเป็นนทีสิมาแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในที่สุดพระองค์ทรงเปลี่ยนวัตรปฏิบัติใหม่ตามแบบมอญ โดยทรงมีพระราชดำริว่า

...การที่จะรับประพฤติธรรมวินัยตามลัทธิพระสงฆ์รามัญซึ่งไปตอนมาจากลังกามีที่เสียหายอย่างไรไม่ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2499: 39)

แต่ในความเป็นจริงนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สำรวจการศาสนาในลังกา ซึ่งเป็นศูนย์รวมความเจริญของพุทธศาสนาแต่โบราณทรงพบว่า ในปัจจุบันประเทศลังกาไม่ได้ครองฐานะนั้นอีกต่อไปแล้ว และรามัญประเทศคือ ประเทศพม่าในปัจจุบันก็ได้มีการรุ่งเรืองทางศาสนามากโดยเทียบกับประเทศสยาม ดังนั้น จึงเป็นไปได้ที่จะทรงให้ความสำคัญแก่รามัญและลังกา ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระบรมราชธิบาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบเรื่องสิมาและการบรรพชาอุปสมบทแล้ว พระองค์ไม่ได้ทรงมี "ความอัศจรรย์" ในคำของพระสุเมธมุนีแต่อย่างใด

...จะทรงเชื่อว่ามีสิมาอย่างเดียวในโลกซึ่งได้ผูกแล้วดี แต่ที่กลยามีสิมาในรามัญประเทศนั้นก็หาไม่ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2499: 38)

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนวัตรปฏิบัติ และในที่สุดได้ก่อตั้งเป็น
 ธรรมยุติกนิกายนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชาริบาย 2
 ประการ คือ

... ข้อซึ่งทำให้เสื่อมใส่นั้น ด้วยการศาสนาในกรุงสยามมีที่กัวที่หรอ เมื่อเวลา
 เสียพระนครแก่ม้า ประกอบกันกับอาจารย์วัติของพระสงฆ์รามัญในเวลานั้น มี
 การปฏิบัติย่อหย่อนโดยมาก ครั้นเมื่อถามไถ่ก็โล่งน เหมือนหาได้สอบค้นหาทางที่
 ชอบที่ควรประพฤติปฏิบัติไม่ อันเป็นเหตุที่ทรงสลดพระราชหฤทัยเคลือบแคลงอยู่
 แล้วนั้น ครั้นเมื่อได้ทอดพระเนตรสิมวัตสมอรายเห็นว่าทำด้วยความมกง่ายหยาบ
 คายควรสงไสย

... ทรงพระราชดำริลิกไปในทางเรื่องราวข้างฝ่ายศาสนวงษ์ ตามเขียนอย่าง
 เคยมีมาแต่ก่อน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2499: 38,39)

จ) ในที่สุดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสรุปการถือตามแบบรามัญ
 ของพวกธรรมยุติกในระยะแรกดังกล่าวว่าเป็นเรื่อง "ถือตามอย่าง เลียดเกินแก่ความต้องการ"
 ทรงมีพระบรมราชาริบายในเรื่องการห้ามผ้าแหวกอกซึ่งเคยถูกเข้าใจว่าเป็นเครื่องหมายแห่ง
 ธรรมยุติกนิกาย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงโปรดกับทรงขอให้เลิกห้าม
 ผ้าเป็นมอญในเวลาใกล้จะเสด็จสวรรคตว่า การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 โปรดเพราะ :

... โดยรักไปข้างทางลิกขา หาได้นิกมาถึงพระเกียรติยศ แลการแผ่นดินเปน
 สำคัญทั้งปวง ดังทรงพระราชดำริครั้งนี้ไม่เลย ถ้านิกได้แต่ครั้งนั้นก็เห็นจะมีได้
 ประพฤติมาดังนี้ อนึ่ง เมื่อครั้งโน้นก็เปนแต่ศิษย์พระสงฆ์อรุญอยู่ 5-6 องค์
 ไม่ทราบว่าจะมีศิษย์หามากมายไป ครั้นอาไศรยฟังพระบารมีที่ทรงพระกรุณาชูป
 เลี้ยง บริลษย์จึงมากขึ้นจึงคิดเห็นข้างว่าจะประพฤติหม่อมอย่างรามัญไม่สมควรแก่
 พระเกียรติยศแลประเพณีพระนคร (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 2499: 43)

ฉ) เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายการตั้งธรรมยุติก
 นิกายโดยให้ความสำคัญแก่เรื่อง "ความบริสุทธิ์บริบูรณ์" เรื่องการเน้นประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้อง
 ตามพระวินัย และทรงลดอิทธิพลของรามัญวงศ์ลงเป็นเพียงเสมือน "แรงบันดาลพระทัย"
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อจากนั้นได้ทรงหยิบยกลักษณะเด่นดังกล่าวของธรรม

ยุดิขึ้นมาให้คำอธิบายว่าเป็น "คุณธรรมเครื่องหมาย" ของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกา ธรรมยุติกินกายจึงไม่ได้มีเครื่องหมายการห่มผ้าคลุมแหวกอกอย่างรามัญ และการประพจน์วัตรปฏิบัติแบบรามัญอีกต่อไป แต่ธรรมยุติกินกายในความเข้าใจของพระองค์ก็คือ การเน้นการประพจน์ตามวินัยและการถือเอาสิ่งนี้เป็นคุณธรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีคำอธิบายดังจะขออัญเชิญมาโดยละเอียดดังนี้ :

...ข้อปฏิบัติซึ่งจะนำหลักความประพจน์ของธรรมยุติกินกาย ย่อมเป็นไปในทางประพจน์ตามวินัยโดยทั่วถึง สมควรด้วยเหตุแลผล ไม่ละเมินเสียด้วยความเกียจคร้านแลเพิกเฉย

...ความประพจน์สิกขาบทวินัยวัตรโดยเอื้อเฟื้อ โดยเสมออย่างอื่น ๆ อีกซึ่งมิได้ยกขึ้นกล่าวในที่นี้ เป็นคุณธรรมอันได้ทรงสั่งสอนให้พระสงฆ์ธรรมยุติกินกายประพจน์อยู่

...ทรงกวดขันในการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม ใ้ว่าจะยังอยู่เพียงแต่เรียนวินัยเป็นที่ตั้งอย่างรามัญ ย่อมกวดขันในการเล่าเรียนฝ่ายสุดท้ายต้นเดิม ใ้มีความรู้กว้างขวางสามารถจะเป็นธรรมกถึก เทศนาสั่งสอนสั่งปุระทายก มิได้บวชอยู่เพื่อจะเอาแต่ตัวรอด ฤาอยู่ด้วยความเกียจคร้าน ย่อมตั้งอุโบสถธรรมสวดและสั่งสอนพุทธศาสนิกชนให้ละบาป ดำเนินในทางบุญ นับว่าบวชอยู่เป็นประโยชน์แก่ปริษัย

...ข้อความที่กล่าวมาโดยย่อนี้ ข้าพเจ้ามาสำคัญใจ ว่าเป็นคุณธรรมเครื่องหมายพระสงฆ์คณะธรรมยุติกา หากใ้จะเป็นธรรมยุติกาได้ด้วยได้รับสิทธิมาจากพระสงฆ์รามัญ อันได้บรรพชาด้วยกล่าวสวดนาคม ถูกถ้วนสระแลพญชนะจนสำเนียงได้รับอุปสมบทในสีมาอันจะหาสีมาอื่นบริสุทธ์เสมอเหมือนมิได้ ทั้งมิใ้เพราะได้หม่อตราสงค์แลสั่งฆาฏิกาทบกันคลุมกายไม่เลิกผ้า จะเป็นเหตุใ้ให้นับว่าเป็นธรรมยุติกา

แลมิใ้ใ้สระแลพญชนะจนสำเนียงถูกต้องด้วยมคธภาษาจะเป็นเครื่องหมายว่าเป็นธรรมยุติกา

ข้าพเจ้าเชื่อว่าวัตรปฏิบัติอันได้กล่าวมาโดยสังเขปเบื้องต้น เป็นเหตุใ้ผู้ประพจน์ตาม นับว่าเป็นธรรมยุติกา (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2499 : 45-47 ; ชิดเส้นใ้ใ้เน้นโดยผู้เขียน)

บทพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ ดังที่ได้นำเสนอข้างต้นได้สะท้อนพระราชดำริเกี่ยวกับพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างชัดเจน กล่าวโดยสรุปคือ พระองค์ไม่ทรงถือศาสนาอย่างเคร่งครัดอีก ทั้งนี้เพราะทรงได้รับประสบการณ์ทางด้านศาสนาจาก

ลังกาเป็นอย่างมาก ผวกกับประสบการณ์เกี่ยวกับคริสต์ศาสนา ทำให้ไม่ทรงยึดติดในเรื่องศาสนา แต่ถึงกระนั้นก็ทรงพอพระราชหฤทัยในการได้รับการถวายพระเกียรติยศ จากรัฐบาลอินเดียว่า ทรงเป็น "พระเจ้าแผ่นดินที่ทรงนับถือพระพุทธศาสนาอยู่ในทุกวันนี้พระองค์เดียว" และในคราวเสด็จประพาสลังกา ทรงแสดงให้เห็นว่า ทรงให้ความสำคัญและความเชื่อมั่นในคัมภีร์ที่ปวงชนอย่างมากด้วย การได้เสด็จประพาสยังสถานที่ต่าง ๆ ได้ทำให้ทรงมีโอกาที่จะไต่สวนและตรวจสอบสิ่งที่อ้างไว้ในคัมภีร์ต่าง ๆ กับของจริง ด้วยเหตุนี้ทพระราชนิพนธ์ที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ หรือศาสนวัตถุทั้งหลายจึงสะท้อนให้เห็นวิธีการที่ทรงใช้ค้นหาความจริง โอกาสเช่นนี้จึงเท่ากับช่วยให้พระองค์ได้พัฒนาพระราชดำริเกี่ยวกับพุทธศาสนา

พระราชดำริที่มีต่อธรรมยุติกนิกายแสดงให้เห็นการอธิบายธรรมยุติโดยต่างไปจากเดิม คือไม่ได้อธิบายในแง่ของสัญลักษณ์ คือการห่มผ้าคลุมแหวกอกอย่างรามัญ แต่อธิบายในแง่ของวัตรปฏิบัติที่ทรงปฏิเสธว่า ไม่ใช่แบบรามัญอีกต่อไป ทว่าวัตรปฏิบัตินั้น เมื่อล่วงมาถึงสมัยของพระองค์ก็ได้กลายเป็นลักษณะของธรรมยุติกนิกายแล้ว ดังนั้นจึงทรงมีพระราชนิพนธ์ว่า วัตรปฏิบัติดังกล่าวเป็นคุณธรรมเครื่องหมายของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกา คุณธรรมที่ทรงใช้ในที่นี่จึงมีนัยยะของการที่จะต้องปฏิบัติให้ได้ด้วย เพราะถ้าไม่ปฏิบัติแล้วก็จะไม่มีเครื่องหมายใดแสดงให้รู้ว่าเป็นพระสงฆ์คณะธรรมยุติกา ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า พระบรมราชาธิบายในเรื่องธรรมยุติฯ เป็นสิ่งที่ชี้บอกถึงการเน้นให้ความสำคัญต่อพุทธศาสนาในแง่ที่เป็น "ปฏิบัติ" มากกว่าแง่มุมอื่น ๆ

ศูนย์วิทยพัชรากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

3.2 สภาวการณ์ทางการเมืองและการก่อตัวของรัฐแบบใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5

รัฐแบบใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ถือกำเนิดขึ้นโดยอาศัยปัจจัยหลายประการ ปัจจัยบางประการอาจพิจารณาได้โดยผ่านความคิดของชนชั้นนำดังนี้ :-

ปัจจัยภายในซึ่งมีความสำคัญอย่างมากในระยะต้นรัชสมัยคือ ปัจจัยของอำนาจทางการเมืองที่เป็นจริง ทั้งนี้เพราะเมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงขึ้นครองราชย์ทรงมีพระชันษาน้อย ดังนั้นจึงได้มีการตั้งผู้สำเร็จราชการคือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งเป็นขุนนางที่มีอำนาจมากที่สุดในเวลานั้น ผู้สำเร็จราชการรับผิดชอบในการบริหารราชการอยู่เป็นเวลา 5 ปี จึงพ้นจากหน้าที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้เสด็จบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เอง แต่ถึงกระนั้นพระองค์ยังไม่ได้รับอำนาจทางการเมืองอย่างแท้จริง เพราะอำนาจดังกล่าวตกอยู่ที่ขุนนางโดยเฉพาะสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ดังนั้นช่วงต้นรัชกาลจึงเกิดกระบวนการต่อสู้เพื่อช่วงชิงอำนาจทางการเมืองจากกลุ่มขุนนางให้มาอยู่ในความครอบครองของราชวงศ์ซึ่งมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้นำ เรื่องการช่วงชิงอำนาจทางการเมืองนี้มีความสำคัญอย่างมาก เพราะเมื่อทรงประสบผลสำเร็จได้รับอำนาจทางการเมืองที่เป็นจริงแล้วนั้น ได้ทรงใช้ปัจจัยอันนี้ช่วยในการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงประเทศในด้านต่าง ๆ

ในระยะต้นสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ประมาณช่วงปี พ.ศ. 2411 - 2428) มีปัญหาทางการเมืองภายในประเทศที่ยุ่งยาก และส่อเค้าที่จะนำไปสู่ความรุนแรงทางการเมืองได้ ทั้งนี้เป็นที่ทราบโดยทั่วไปว่า ขณะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี พระชันษาเพียง 15 ปี และทรงไม่มีพระราชอำนาจอย่างแท้จริง นอกจากสถานะของความเป็นพระเยาวกษัตริย์ซึ่งทรงมีพระมงกุฎอันหนักอึ้งอยู่บนพระเศียร* ถึงว่ารัชกาลที่ 5 จะทรงพระเยาว์มากก็ตาม แต่ก็ได้ทรงฝึกว่าราชการแผ่นดินกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพอสมควร อย่างไรก็ตามแม้ว่าพระองค์จะทรงเป็นพระมหากษัตริย์โดยชอบธรรม ทั้งโดยสายพระโลหิต และความเหมาะสมความยินยอมพร้อมใจของขุนนางทั้งปวง แต่ก็ยังมีกลุ่มบุคคลอื่น ๆ ที่มีฐานะตำแหน่ง

* พระบรมราโชวาทพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทานแด่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เจ้าพนักงานหาวิชาพิศ สยามมกุฎราชกุมาร เมื่อ 8 กรกฎาคม 2436 จาก กษ.ร.5 รล 3/9 8 ก.ค.2436 รายงานการประชุมเสนาบดีสภา

และอำนาจในทางปฏิบัติร่วมอยู่ด้วย โดยเฉพาะกลุ่มขุนนางและกลุ่มกรมพระราชวังบวรฯ หรือวังหน้า ซึ่งได้รับตำแหน่งในปีเดียวกับรัชกาลที่ 5 เสด็จครองราชย์ กลุ่มทั้งสามมีสถานะเป็นกลุ่มอำนาจทางการเมืองและผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจอย่างชัดเจน ลักษณะทางการเมืองในระยะนี้นอกจากการจำกัดลงในขอบเขตของคำพูดว่า เป็น ภาระบวกรวบรวมนำอำนาจที่เป็นจริงของรัชกาลที่ 5 แล้วยังมีการใช้คำว่า "ภาระบวกรทำให้ไม่สมบูรณ์ฎาสิทธิราชย์มาเป็นสมบูรณ์ฎาสิทธิราชย์" และคำว่า "การสร้างสิทธิธรรมทางการเมืองให้แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" อย่างไรก็ตามก่อนที่จะพิจารณาว่าการดำเนินการหรือวิธีการต่าง ๆ ของรัชกาลที่ 5 สอดถึงนโยบายอย่างไร และมีภาระบวกรอย่างไร ควรได้พิจารณาก่อนว่า กลุ่มทางการเมืองในช่วงต้นรัชสมัยมีใคร และมีองค์ประกอบของอำนาจอย่างไร มีความคิดทางการเมืองและเศรษฐกิจอย่างไร

กลุ่มทางการเมืองที่แสดงตัวออกมาอย่างเด่นชัดในช่วงต้นรัชกาลมี 3 กลุ่มคือ กลุ่มขุนนางซึ่งสมาชิกส่วนใหญ่คือ ขุนนางในตระกูลขุนนาง นำโดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ/2381-2428) และกลุ่มพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2396-2453) ซึ่งรวมถึงกลุ่มสยามหนุ่มที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางฝ่ายพระองค์ด้วย กลุ่มทั้งสามต่างมีองค์ประกอบในทางความคิดและการรวมตัวแตกต่างกันดังนี้คือ

1. กลุ่มขุนนาง* ซึ่งสมาชิกส่วนใหญ่คือขุนนางในตระกูลขุนนาง หรือในบางที่ใช้คำว่า "กลุ่มผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน" (สุภาสินี ชมะสุนทร 2527:69) ขุนนางในตระกูลนี้ได้เข้ามาบริหารทางการเมืองการปกครองตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 โดยมีตำแหน่งทางด้านกลาโหมและต่อมาได้มีตำแหน่งทางการคลัง และการต่างประเทศ (ดูภาคผนวก ก) สมาชิกในตระกูลขุนนางได้มีโอกาสสืบทอดตำแหน่งที่สำคัญ รวมถึงอำนาจและผลประโยชน์อันเนื่องมาจากตำแหน่งนั้น ๆ ติดต่อกันถึง 3ชั่วอายุคน คือสมาชิกในตระกูลขุนนาง ชั้นที่ 2, 3, และ 4 (โปรดดู ภาคผนวก ก และ ข . ประกอบ) ตำแหน่งสำคัญที่สมาชิกในตระกูลขุนนางได้รับการแต่งตั้งคือ จางวางมหาดเล็ก จางวางกรมพระคลังสินค้า เจ้ากรมพระคลังสินค้า เสนา

* ในสมัยรัชกาลที่ 3 และ 4 และต้นรัชกาลที่ 5 ขุนนางมีบทบาทสำคัญในการเมืองไทยดังจะเห็นได้จากพระมหากษัตริย์ทั้ง 3 พระองค์ ส่วนได้รับการสถาปนาขึ้นจากกลุ่มขุนนาง โดยเฉพาะตระกูลที่มีบทบาทมากที่สุด คือ ตระกูลขุนนาง ตระกูลอื่น ๆ เช่น อมาตยกุล สนธิรัตน์ สิงหนเสนี บุณยรัตพันธุ์ ณีญกุล ฌ บางช้าง เป็นต้น (ปิยนารถ นิโคโรธา 2514:422)

บติกรมคลังหรือเจ้าพระยาพระคลัง สมุหพระกลาโหม ผู้ช่วยราชการกรมท่า เสนาบดีกรมท่า อันเกี่ยวกับการต่างประเทศ ราชทูต และผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ตำแหน่งเหล่านี้ได้รับการ สืบทอดอย่างต่อเนื่องและจึง เป็นเหตุสำคัญของการทวีอำนาจและเพิ่มพูนความมั่งคั่งและมั่นคงให้ กับตระกูล อย่างไรก็ตาม ใ้มีผู้กล่าวว่า ความสำเร็จทางการเมืองของขุนนางตระกูลขุนนาค เป็น ภาพสะท้อนให้เห็น "ความไม่แน่นอนของระบบบริหารราชการ" ทั้งนี้เพราะความสำเร็จดัง กล่าวเป็น "ผลของบารมีเฉพาะตัวของผู้นำกลุ่มขุนนาง" ไม่ใช่เป็น "ผลของระบบ" (สุภาสิณี ขมะสุนทร 2527:69) แต่อันที่จริงคงจะไม่สามารถกล่าวเช่นนี้ได้ เพราะหากระบบราชการ ไม่ได้มีความ "ไม่แน่นอน" ไม่ได้อาศัยลักษณะความสัมพันธ์ในเชิงเครือญาติ ความสัมพันธ์ใน ระบบอุปถัมภ์ ขุนนางตระกูลขุนนาคก็คงจะไม่ได้ประสบความสำเร็จในทางเศรษฐกิจการเมือง ถึงเพียงนี้ นอกจากนี้ หากพิจารณาถึงต้นตระกูลขุนนาคในสมัยรัตนโกสินทร์ก็นับได้ว่า มีความ สัมพันธ์อันแน่นแฟ้นกับราชวงศ์จักรี และความสัมพันธ์นี้ยังสืบทอดมาจนคนในตระกูลขุนนาคถือเป็น ประเพณีว่า จะให้บุตรชายทำราชการฝ่ายหน้า บุตรหญิงทำราชการฝ่ายใน (สมเด็จพระ ชาติดำรงราชานุภาพ 2514: 18) ดังจะเห็นได้จาก วิชาของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร ขุนนาค) ซึ่งก็คือหลานสาวของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง ขุนนาค) ได้ ถวายตัวเป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 5 และได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ) ดังนั้นผู้เขียนจึงมีความเห็นว่า ความสำเร็จของขุนนางในตระกูลขุนนาคส่วนหนึ่งอาศัยบารมี เฉพาะตัวของผู้นำ* แต่ส่วนที่สำคัญก็คือ อาศัยระบบราชการที่มี "ความไม่แน่นอน" นั้นเองด้วย

ระบบราชการก่อนการปกครองของรัชกาลที่ 5 ในปี พ.ศ. 2435 ได้เปิดช่องทาง มากมายให้แก่ การแสวงหาประโยชน์เฉพาะตัวของขุนนาง หรือที่เรียกกันว่า การฉ้อราษฎร์ บังหลวง ดังปรากฏว่า เมื่อรัชกาลที่ 5 ได้เริ่มการปฏิรูปทางด้านการคลังนั้น ทรงตรวจพบว่า เงินแผ่นดินได้ลดน้อยลงกว่าเดิมเป็นจำนวนมาก และถึงจำนวนที่มีอยู่ก็เป็นเพียงแต่ตัวเลขไม่ได้ มีตัวเงินเท่าจำนวนจริง ๆ ** ตัวเงินจริง ๆ นั้นยังตกค้างอยู่ที่เจ้าภาษีอากร นอกจากนี้

* อาจกล่าวได้ว่าขุนนางในตระกูลขุนนาคที่เด่น ๆ มีอยู่เป็นจำนวนมาก แต่ที่ได้รับการกล่าวถึงมากที่สุดในประวัติศาสตร์ช่วงนี้คือ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง ขุนนาค)

** พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถวายกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ฉบับที่ 152 ลงวันที่ 28 ตุลาคม ร.ศ. 122 พระราชหัตถเลขาทรงเล่าเรื่องภาษีอากรเพิ่มเติม ใน พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472 หน้า 224-228.

เสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ ยังได้เก็บเงินภาษีอากรที่เกินจากจำนวนประมูลไว้เข้าเป็นประโยชน์
 ของตน ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 ทรงกล่าวถึงเจ้าพระยาพลเทพและ
 เสนาบดีต่าง ๆ ว่า เข้าใจผิดเกี่ยวกับการจัดส่งภาษีอากร ความว่า ... เจ้าพระยาพลเทพ...
 ก็เข้าใจผิดเสีย เหมือนเสนาบดีที่พึ่งวางเข้าใจ ว่า ภาษีอากรที่ขึ้นกระทรวงใดกระทรวงนั้นจำ
ต้องส่งแต่เพียงเท่าที่กะให้ส่งไปตามเคย เหลือออกนั้นเท่าใดเป็นของเสนาบดี (พระราช
 หัตถเลขารัชกาลที่ 5 2472: 225; ซิดเส้นใต้เน้นโดยผู้เขียน) เรื่องการภาษีอากรนี้เป็นตัว
 อย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ขุนนางได้รับประโยชน์จาก "ความไม่แน่นอนของระบบ
 ราชการ" มากเพียงใด นอกจากว่ารัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะไม่
 ได้รับภาษีอากรเต็มเม็ดเต็มหน่วยแล้ว ยังมีปัญหาว่ารัฐบาลเป็นหนี้ขุนนางอีกด้วย และด้วยเหตุนี้
 จึงทรงต้องจัดการปัญหาด้านการคลังเป็นอันดับแรก ดังทรงมีลายพระหัตถ์ว่า ... เงินไม่พอจ่าย
 ราชการ ต้องเพนหนี้ตั้งแต่งานพระบรมศพตลอดมาจนถึงปีมะแมนี้ เปนเงิน 100,000 ซึ่ง
เพราะเหตุเช่นนี้ หม่อมฉันจึงนั่งอยู่ไม่ได้ (พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 2472: 226-227;
 ซิดเส้นใต้เน้นโดยผู้เขียน "หม่อมฉัน" หมายถึงรัชกาลที่ 5 ทรงเรียกพระ
 องค์เองต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส) การปฏิรูปทางการคลัง
 ของรัชกาลที่ 5 จึงเป็นทั้งการลดทอนแหล่งที่มาของอำนาจและผลประโยชน์ของตระกูลขุนนาง
 โดยตรง ขณะเดียวกันก็เป็นการจัดเอาอำนาจและผลประโยชน์นั้นมาสู่พระองค์เป็นขั้นตอนต้น ๆ
 ซึ่งเป็นพื้นฐานให้แก่การปฏิรูปด้านอื่น ๆ ด้วย

การแสวงหาผลประโยชน์ของขุนนางจากระบบราชการไม่ได้ถูกอธิบายว่าเป็น "การ
 ฉ้อราษฎร์บังหลวง" หรือ "การฉ้อโกงพระราชทรัพย์ของแผ่นดิน" มาก่อน ทั้งนี้เพราะในสมัย
 ก่อนการตอบแทนการทำราชการของขุนนางก็โดยอนุญาตให้รับประโยชน์จากระบบเช่นนี้ ดัง
 ปรากฏในคำอธิบายเรื่อง "ระบบกินเมือง" ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
 ดำรงราชานุภาพ ความว่า

... วิธีการปกครองที่เรียกว่าระบบกินเมืองนั้น หลักเดิมคงมาแต่ถือว่าผู้เป็นเจ้าของ
 เมืองต้องตั้งกิจธุระของตนมาประจำทำการปกครองบ้านเมืองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็น
 สุข ปราศจากภัยอันตราย ราษฎรก็ต้องตอบแทนคุณเจ้าเมือง ด้วยออกแรงช่วยทำ
 การงานให้บ้าง หรือแบ่งสิ่งของซึ่งทำมาหาได้... ช่วยอุปการะมิให้เจ้าเมืองต้อง
 เป็นห่วงในการหาเลี้ยงชีพ... รัฐบาลในราชธานีไม่ต้องเลี้ยงดู... ครั้นจำเนียร
 กาลนานมา ความเปลี่ยนแปลงในโลกวิสัยทำให้การเลี้ยงชีพต้องอาศัยเงินตรา
 มากขึ้นตามลำดับ ผลประโยชน์ที่เจ้าเมืองกรมการได้รับอย่างโบราณไม่พอเลี้ยงชีพ
 ... ก็เอาตำแหน่งในราชการเป็นปัจจัยให้ได้ผลประโยชน์ สะดวกดีกว่าบุคคลกาย

นอก เปรียบดังเช่นทำนาก็ได้อาศัยบอกแขก...แม้จนเจ้าภีษณาชยากรได้รับผูก
ขาดไปจากกรุงเทพ ถ้าให้เจ้าเมืองกรมการมีส่วนได้ด้วย ก็ได้รับความสงเคราะห์
ให้ได้เก็บภาษีอากรสะดวกขึ้น จึงเกิดประเพณีหากินด้วยอาศัยตำแหน่งในราชการ
แทบทั่วไป (สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ 2509:19-24 อ้าง
ถึงใน วุฒิชัย มุลศิลป์และสมโภธิ อ่องสกุล 2514:1-2 ชิดเส้นได้เน้นโดยผู้เขียน)

ถึงแม้ว่าระบบกินเมืองจะเป็นคำอธิบายสำหรับเจ้าเมืองกรมการ แต่สำหรับข้าราชการในเมือง
หลวงเอง "ประเพณีหากินด้วยอาศัยตำแหน่งในราชการ" ก็เกิดขึ้นโดยทั่วไป ดังพระราชหัตถ
เลขาของรัชกาลที่ 5 ที่กล่าวถึงความเข้าใจผิดในเรื่องการจัดส่งภาษีอากรของเสนาบดีทั้งปวง
ซึ่งก็คือการ "หากินด้วยอาศัยตำแหน่งในราชการ" นั้นเอง (พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5
2472:225) ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า ก่อนหน้าสมัยการปฏิรูปด้านการคลัง หรือกล่าวให้ชัดคือ
ก่อนหน้ากรณี พระยาอาหารบริรักษ์ (นุช บุญหลง) ใน พ.ศ.2417* การแสวงหาผลประโยชน์
จากระบบราชการของขุนนางไม่ได้ถือว่าเป็นความผิด ดังปรากฏในสมัยอยุธยาตอนปลาย พระ
เจ้าปราสาททองได้ตรากฎหมายรับรองให้การเรียก"ค่าตอบแทน" จากบริษัท VOC ของขุนนาง
เป็นเรื่องถูกต้องตามกฎหมาย เพียงแต่ไม่ให้เรียกเก็บ "เป็นจำนวนที่แน่นอน" (ศิริวัฒน์ ณ
ป้อมเพ็ชร 2530:52) นอกจากนี้ ในการกล่าวถึงการที่ "ข้าราชการเบียดบังพระราชทรัพย์"
ในกฎหมายตราสามดวง ก็เป็นประเด็นของการใช้ไพร่ไปทำงานให้มูลนาย นอกเวลาการเกณฑ์
แรงงานซึ่งเป็นเรื่องของการกดขี่แรงงานไพร่มากเกินไป (กฎหมายตราสามดวง 2521:69)
การรับ "ค่าตอบแทน" ตามระบบเช่นนี้ถูกปฏิรูปใหม่ด้วยวิธีการให้ "เงินเดือน" เป็นจำนวน
ที่แน่นอน (สุมาลี บำรุงสุข 2525:79) การเปลี่ยนแปลงวิธีการจัดเก็บรายได้แผ่นดิน ตั้งแต่
ปีพ.ศ.2414 ซึ่งแม้จะมีอุปสรรคมากมายแต่ก็ค่อย ๆ ได้รับความสำเร็จทีละน้อย และอาจกล่าว
ได้ว่าในปีพ.ศ. 2428 กรมพระคลังมหาสมบัติมีความสามารถที่จะเข้าควบคุมภาษีอากรในกรม
ต่าง ๆ ได้เป็นจำนวนมาก แม้กรมสำคัญ ๆ เช่น กรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม และกรมท่า
ก็ได้ยกมาว่าการประมุขที่หอรัษฎากรพิพัฒน์แล้ว (สุมาลี บำรุงสุข 2525:109)

* ศึกษารายละเอียดได้จาก หอสมุดแห่งชาติ ห้องวชิรญาณ เอกสาร รัชกาลที่ 5
/185.7 จ.ศ.1236 คำปรึกษาโทษพระยาอาหารบริรักษ์ ขุนรุท หลวงสนิท และดูการวิเคราะห์
เรื่องนี้ได้จาก สุมาลี บำรุงสุข, การรวบรวมรายได้แผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2416-2453) (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาค
วิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2524 , หน้า 86-88)

การที่ผู้เขียนพยายามอธิบายประเด็นการถือประโยชน์จากระบบราชการโดยขุนนาง ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่าการเติบโตของขุนนางตระกูลขุนนาค แหล่งที่มาของอำนาจและผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจการเมือง การพิจารณาวิธีการได้มาซึ่งอำนาจและผลประโยชน์นั้นต้องกระทำภายในบริบทของโครงสร้างระบบราชการระบบขุนนางไทย ขุนนางในตระกูลขุนนาคได้ใช้ความสามารถส่วนตัวเข้าแสวงหาประโยชน์จาก "ความไม่แน่นอนของระบบราชการ" เหมือนกับที่รัชกาลที่ 5 ได้ทรงใช้พระราชอำนาจโดยสถานะของความเป็นพระมหากษัตริย์ ถึงอำนาจการบริหารการปกครองที่เป็นจริงมาจากกลุ่มขุนนาง และกลุ่มวังหน้า จากระบบราชการที่มี "ความไม่แน่นอน" นั้นเช่นเดียวกัน นอกจากระบบราชการที่เป็นช่องทางให้ขุนนางในตระกูลขุนนาคได้แสวงหาอำนาจและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจการเมืองแล้ว ขุนนางในตระกูลขุนนาคยังได้ใช้ประโยชน์จากวิทยาการของชาวตะวันตกที่นำเข้ามาเผยแพร่ในช่วงรัชกาลที่ 3 และ 4 อีกด้วย วิทยาการเหล่านี้ทำทนายให้ผู้นสนใจ* ได้เกิดการถกเถียงและให้โอกาสในการปรับวิธีคิดและความคิด ทั้งในแง่ของการรับ "วิธีคิดใหม่จากตะวันตก" และปรับความคิดแบบเดิมที่อิงอยู่กับโลกทัศน์จากความคิดทางพุทธศาสนา ถึงกับมีผู้กล่าวว่าปัจจัยในการเติบโตของตระกูลขุนนาคคือ วิธีคิดใหม่จากตะวันตก ตำแหน่งสำคัญทางด้านการบริหารและความมั่งคั่ง (David K. Wyatt 1968:218)

อย่างไรก็ดี อำนาจและผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจการเมืองของขุนนางในตระกูลขุนนาคก็จบสิ้นลงในช่วงต้นสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นเอง สาเหตุหลักเป็นเพราะ การพิราลัยของสมเด็จพระยาบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์และการพ้นจากตำแหน่งหน้าที่ทางราชการของสมาชิกคนสำคัญ ๆ** ของตระกูล ส่วนเสนาบดีที่ได้รับแต่งตั้งให้ทำการแทน ก็ล้วนเป็นบุคคลที่รัชกาลที่ 5 ทรงเลือกสรรเอาทั้งสิ้น บุคคลเหล่านี้มีสมาชิกในตระกูลขุนนาคเพียง 1 คนคือ เจ้า

* ผู้นใจวิทยาการของชาวตะวันตกรุ่นแรก คือ สมาชิกในพระบรมราชวงศ์จักรีและสมาชิกในตระกูลขุนนาค

** สมาชิกคนสำคัญในตระกูลขุนนาคถึงแก่พิราลัยและเกษียณดังนี้:

พ.ศ.2425 สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์ (ช่วง ขุนนาค) พิราลัย

พ.ศ.2428 เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม ขุนนาค) เสนาบดีกรม

ท่า พ้นจากตำแหน่งหน้าที่ทางราชการ

พ.ศ.2430 เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร ขุนนาค) เสนาบดีกรมกลาโหม

พ้นจากตำแหน่งหน้าที่ทางราชการ

พระยาภาสกรวงศ์ โดยได้รับการแต่งตั้งเป็นสมาชิกสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน* แต่ในภายหลังก็พ้นจากตำแหน่งหน้าที่ และหลังจากเจ้าพระยาภาสกรวงศ์แล้ว ก็ไม่มีสมาชิกในตระกูลขุนนาคร่วมในคณะเสนาบดีของรัชกาลที่ 5 อีก คณะเสนาบดีชุดหลังจากนั้นล้วนแล้วแต่เป็นสมาชิกในพระบรมราชวงศ์จักรีทั้งสิ้น จึงเท่ากับเป็นการสิ้นสุดระบบการสืบทอดตำแหน่งสำคัญ ๆ ของขุนนางในตระกูลขุนนาคไปด้วยโดยปริยาย และยังมีความหมายถึงการยุติทายาทของขุนนางตระกูลนี้ที่เคยรุ่งโรจน์เรืองอำนาจสูงสุดไปด้วยเช่นกัน

2. กลุ่มวังหน้า หรือกลุ่มพระราชวังบวรสถานมงคล ผู้ที่ได้รับการสถาปนาเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัชกาลที่ 5 คือ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ โดยได้รับการสถาปนาพร้อมกับการถวายราชสมบัติแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนนิสิตประสาธน์ ในคราวประชุมพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ 2514 ชะ: 20-29) พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ เป็นเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติเมื่อ พ.ศ. 2381 ในเวลาที่ได้รับการสถาปนาจึงมีพระชันษา 30 ปี มากกว่ารัชกาลที่ 5 ถึง 15 ปี พระองค์ทรงได้รับมรดกความรู้ความชำนาญในด้านต่าง ๆ จากพระบิดา เช่น การฝึกทหารอย่างฝรั่ง การช่างจักรกล และการต่อเรือกำปั่นรบ นอกจากนี้ทรงทราบภาษาอังกฤษถึงขั้น "สามารถจะอ่านตำรับตำราภาษาอังกฤษเข้าพระราชหฤทัยได้ดี" ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ทรงบังคับบัญชากรมทหารเรือรบฝ่ายพระบรมราชวัง และเมื่อได้รับการสถาปนาเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระมหาอุปราชแล้ว ก็ได้ทรงครอบครองมรดกของพระบิดาไว้ทุกอย่าง โดยเฉพาะกำลังคนและทหาร

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีฐานะเป็นพระมหาอุปราชแต่ได้รับการถวายพระอิสริยยศสูงกว่าพระมหาอุปราชพระองค์ใด ๆ ที่ผ่านมา คือมีตำแหน่งข้าราชการไพโรพลและกองทัพบกแบบใหม่เช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ 2507: 73) กองทัพของพระองค์มีทหารประจำการที่สามารถเรียกใช้ได้ทันทีถึง 2,700 คน (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ 2519: 6-7) และเป็นกองทหารที่ได้รับการฝึกแบบตะวันตกถึงกับมีชาวต่างประเทศกล่าวนิยมว่า "เป็นกองทัพอันได้รับการฝึกหัดอย่างดีที่สุดเท่าที่เคยเห็นมา" (Noel A. Battye 1974: 100) ดังนั้นเมื่อกรมหมื่นบวรวิชัยชาญได้รับมรดกวังหน้า พระองค์จึงทรงดำรงฐานะเป็นกลุ่มไปโดยปริยาย เพราะได้ครอบครองและควบคุมกำลังคนและทรัพย์สินสมบัติความมั่งคั่ง ซึ่งล้วนเป็นที่มาของอำนาจไว้แต่ผู้เดียว

ในด้านพันธมิตรทางการเมือง ย่อมเป็นที่แน่นอนว่ากรมพระราชวังบวรฯ ได้มีความสัมพันธ์กับกลุ่มขุนนางมากกว่าพระราชวงศ์ ทั้งนี้เพราะก่อนที่ได้รับการสถาปนาได้ทรงคบหาสมาคมกับสมเด็จพระยาบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) อย่างสม่ำเสมอและในคราวได้รับการสถาปนา ก็ทรงได้รับการสนับสนุนอย่างแข็งขันจากสมเด็จพระยาบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์ อีกเช่นกัน ขณะที่พระราชวงศ์บางพระองค์ แสดงความเห็นคัดค้านอย่างเปิดเผย (สมเด็จพระยาบรมมหาราชวัง 2514 ช: 91, 28-29) ในช่วงต้นรัชสมัยจึงดูราวกับว่าทั้งสองกลุ่มเป็นกลุ่มเดียวเพราะมีความอุปถัมภ์ต่อกันอยู่ แต่ในเวลาต่อมาภายหลังจากกรณีพระยาอาหารบริรักษ์ปี พ.ศ. 2416 อันแสดงให้เห็นถึงความพยายามริดรอนอำนาจของขุนนางตระกูลบุนนาคลงแล้ว ความเป็นพันธมิตรทางการเมืองของกลุ่มขุนนางและกลุ่มวังหน้าก็หายไป เมื่อเกิดกรณีวิกฤตการณ์วังหน้าปี พ.ศ. 2417* สมเด็จพระยาบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้แสดงบทบาทสนับสนุนนโยบายการจัดการปัญหาของรัชกาลที่ 5 (สุภาลิณี ชมะสุนทร 2528: 71) ขณะที่วิกฤตการณ์วังหน้าเป็นเหตุให้กลุ่มพระราชวังบวรฯ ปรากฏตัวเป็นกลุ่มดูแลอำนาจทางการเมืองชัดเจน ด้วยการปฏิเสธข้อเสนองโกล่เกลี่ยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงเสนอข้อเรียกร้อง 10 ประการแทน (สุภาลิณี บำรุงสุข 2525: 91-92) วิกฤตการณ์วังหน้ายังได้สะท้อนถึงการเริ่มตระหนักในดูแลอำนาจทางการเมืองของแต่ละกลุ่มโดยกลุ่มรัชกาลที่ 5 เริ่มอยู่ในสถานะที่ได้เปรียบกว่าแต่ก่อนมากขึ้น ดังปรากฏว่าจากเหตุการณ์ครั้งนี้พระองค์ทรงสามารถลดและจำกัดอำนาจทางด้านทหารของกรมพระราชวังบวรฯ ลงได้" แม้ว่าจะ "ต้องทรงยอมรับฐานะของกรมหมื่นบวรวิชัยชาญว่า ทรงเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลของพระองค์อย่างถูกต้องตามกฎหมาย" (สุภาลิณี บำรุงสุข 2525: 93)

สถานะของความเป็นกลุ่มดูแลอำนาจทางการเมืองของกรมพระราชวังบวรฯ ถูกอธิบายเกี่ยวพันกับปัญหาการเมืองในช่วงสิบราชสมภพ สมเด็จพระยาบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ทรงเป็นแหล่งของคำอธิบายที่ว่า การเลือกกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระมหาอุปราชในรัชกาลที่ 5 ครั้งนี้เป็น "การฉิราชประเพณี" ทั้งนี้เพราะ "ประเพณีการเลือกพระมหาอุปราชนั้นตามราชประเพณี...พระเจ้าแผ่นดินต้องทรงเลือกเอง พระราชวงศ์และเสนาบดีมีหน้าที่จะเลือกแต่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียว" และยังเป็นการฉิราชประเพณีอีกประการหนึ่งที่ "กรม

* ศึกษารายละเอียดของเหตุการณ์นี้ได้จาก สุภาลิณี บำรุงสุข 2525: 88-94 และพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประทานสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อวันที่ ๓^๓ ๕^๓ ค่ำ ปีกุน สัปตศก อ่างในฉันทวิสุทธิสงคราม เล่ม สอง 2505: 835-841.

หมื่นบวรวิชัยชาญ ทรงศักดิ์เพียงขึ้นพระเจ้าวรวงศ์เธอ ซึ่งยกข้ามเจ้าฟ้าและพระราชบุตรของพระเจ้าแผ่นดินขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์" การที่เกิดการฉัตรราชประเพณีขึ้นมาได้ทรงให้เหตุผลว่าเป็นไปตามความปรารถนาของขุนนางผู้ใหญ่ในแผ่นดินในเวลานั้น ดังทรงนิพนธ์ว่า...การที่ได้เป็นพระมหากษัตริย์ก็มีใช้เพราะพระองค์ทรงอาจเอื้อมชนชาวยอง เป็นเพราะเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ท่านปรารถนาจะให้ เป็น และไม่มีผู้ใดนอกจากกรมขุนวรจักรพลาณภาพ ซึ่งอยู่ในที่ประชุมจะกล้าขัดขวางเท่านั้น... (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาอดิศัยทรงประสม 2514 ชะ: 92-96) สำหรับเหตุผลของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นั้น ทรงอธิบายว่า การให้พระมหากษัตริย์ก็เพื่อ "กีดกันพระราชอำนาจ" ของรัชกาลที่ 5 และที่เลือกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ก็เพราะวังหน้า... คงเข้ากับวังหลวงไม่ได้ก็ต้องอาศัยท่านทั้งวังหลวงและวังหน้าพาให้ตำแหน่งของท่านมั่นคง... (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาอดิศัยทรงประสม 2514 ชะ: 123) คำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาอดิศัยทรงประสมดังกล่าว มีนัยยะให้เห็นว่า กลุ่มกรมพระราชวังบวรฯ เมื่อแรกมีสถานะเป็นเสมือน "กลุ่มคานอำนาจ" หรือเป็นองค์ประกอบสำคัญของสภาวะ "ดุลยภาพแห่งอำนาจ" ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาอดิศัยทรงประสมได้วางไว้ (สุภาสิณี ชมะสุนทร 2528: 71) แต่ในเวลาต่อมา เนื่องจากกรมพระราชวังบวรฯ ทรงครอบครองปัจจัยของอำนาจ เมื่อต้องเผชิญกับนโยบายด้านภาษีอากรที่เข้มงวดของรัชกาลที่ 5 ในช่วงแรก (โดยเฉพาะ 2 ปีแรกคือ 2416-2417) ที่ยังมีคดีของพระยาอาหารบริรักษ์ ซึ่งสะท้อนพระราโชบายที่เฉียบขาดและพระราชอำนาจที่แท้จริงของรัชกาลที่ 5 ด้วยแล้ว กรมพระราชวังบวรฯ คงจะได้ทรงคำนึงถึง "ชะตากรรม" ของพระองค์อย่างมาก ทั้งนี้เพราะในเรื่องของภาษีอากร พระราโชบายของรัชกาลที่ 5 จะต้องกระทบมาถึงเงินภาษีอากรที่ขึ้นในกรมของพระองค์อย่างแน่นอน นอกจากนี้ เหตุบอดหมายที่เกิดจาก "การฉัตรราชประเพณี" ก็เป็นที่รู้กันโดยทั่วไป และท้ายที่สุดพระเจ้าอยู่หัวยอมทรงปรารถนาให้พระราชโอรสได้สืบราชสมบัติต่อจากพระองค์มากกว่าผู้อื่น พระราชดำริข้อหลังนี้แสดงออกอย่างเปิดเผยโดยผ่านหนังสือตรุโผนาท* เมื่อประมวลจากสภาพการณ์ดังกล่าว จะเห็นได้ว่า สภาวะวิกฤติของวังหน้าได้ก่อตัวขึ้นก่อนที่จะปะทุจากกรณีเกิดเพลิงไหม้ในพระบรมมหาราชวัง จ.ศ. 1236 และกรมพระราชวังบวรฯ ได้รับหนังสือถึง เรื่องมีผู้คิดลอบปลงพระชนม์เสียอีก และสภาวะวิกฤติของวังหน้านี้ก็เป็ผลสืบเนื่องมาจากพระบรมราโชบายของรัชกาลที่ 5 โดยตรงอย่างเห็นได้ชัด

*ตรุโผนาท (วันอังคาร เดือน 8 แรม 9 ค่ำ ปีมจว จศก จ.ศ. 1236): 1

ตรุโผนาท 1 (วันอังคาร เดือน 9 แรม 12 ค่ำ ปีมจว จศก จ.ศ. 1236): 11

ตรุโผนาท 1 (วันอังคาร เดือน 12 ขึ้น 9 ค่ำ ปีมจว จศก จ.ศ. 1236): 20

มีข้ออ้างกล่าวว่า สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ที่ตี กรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่ตี ต่างให้ความสนใจในวิทยาการของชาวตะวันตก และได้ทำ "คุณประโยชน์" ให้แก่บ้านเมือง อันเนื่องมาจากความสัมพันธ์กับชาวตะวันตกหลายอย่าง โดยเฉพาะสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ แม้สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพก็ทรงยกย่องในข้อนี้ ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์ตอนที่บรรยายถึงประวัติผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ 2514 ข: 100-103, 105, 111-121) ความสนใจที่จะรับความรู้จากตะวันตกในกลุ่มทั้งสอง แม้จะสอดคล้องกับพระบรมราชโบายทั้งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ส่วนนี้ก็ไม่ได้ทำให้สถานะของกลุ่มทั้งสองใกล้ชิดกับกลุ่มของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่อย่างใด ดังนั้นแม้จะมีนโยบายคล้ายคลึงกันด้วยการเปิดรับวัฒนธรรมตะวันตก แต่กลุ่มทั้งสองก็ไม่ได้เข้าพวกกับกลุ่มพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นไปได้ที่การที่อยู่คนละพวกกันมาแต่แรก และต่างตระหนักว่าแต่ละพวกมีกำลังอำนาจพร้อมอยู่ตลอดเวลา ทำให้ภายหลังวิกฤติการณ์วังหน้า พ.ศ. 2417 จึงไม่มีความพยายามทำอะไรรุนแรงจากฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งก่อน หลังการปฏิรูปทางด้านนาฬิกาของรัชกาลที่ 5 ก็อยู่ในภาวะชะงักงันไปด้วย (สุมาลี บำรุงสุข 2525: 93-94) ต่อจนกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จทิวงคตในปี พ.ศ. 2428 แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้รับเงื่อนไขในการจัดการลดทอนอำนาจที่เหลืออยู่ของกลุ่มนี้ได้เต็มที่ โดยทรงยุบตำแหน่งวังหน้าในปีเดียวกันนั้น ด้วยเหตุผลที่ว่า "ไม่เป็นการจำเป็น" และ "มิได้มีคุณแก่แผ่นดินอย่างใดอย่างหนึ่ง" (ณัฐวดี สุทธิสงคราม 2504: 817-818) และในเวลาต่อมาได้ออกร่างพระราชกฤษฎีกาว่าด้วยราชประเพณีกรุงสยาม ซึ่งมีข้อกำหนดถึงการสืบราชสันตติวงศ์โดยชัดเจน (ม.ล.วราภววิภา บุรุษรัตนพันธุ์ และวิมลพรรณ ปิตุวัชชัย 2525: 47) และในที่สุดได้สถาปนาพระราชโอรสเป็น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร อันเป็นตำแหน่งรัชทายาทที่ทรงแต่งตั้งขึ้นใหม่ให้สืบราชสมบัติแทนอย่างแน่นอนในปี พ.ศ. 2429

3) กลุ่มพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กลุ่มนี้มีสมาชิกที่แน่นอนซึ่งก็คือขุนนางส่วนหนึ่งที่สนับสนุนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อแรกที่ครองราชย์ ขุนนางเหล่านี้เป็นขุนนางรุ่นเก่ามีอายุพอสมควรและได้รับการแต่งตั้งเนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ 2514 ข: 278-280) และขุนนางเหล่านี้บางท่านยังได้ครองตำแหน่งเคาน์ซิล ออฟ สเตต หรือสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ซึ่งทรงตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2417 ขุนนางเหล่านี้ ได้แก่ พระยาราชสุภาวดี (เพ็ง ใหญ่สกุล) พระยากลาปนกิจโกศล (โหมด อมาตยกุล) พระยามหาอมตย์ (ลมิ่ง สนธิรัตน์) พระยาราชวรานุกุล (บุญรอด กัลยาณมิตร) พระยาราไชย (จำเริญ บุณยศิริ) พระยาพิพิธโกศัย (ทองคำ สุวรรณทัต)

พระยาเจริญราชไมตรี (ตาด อมาตยกุล) พระยาตรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) และพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค)* เป็นต้น นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงจัดตั้ง หรือสนับสนุนให้เกิดการรวมกลุ่มที่จะแสดงบทบาทอันก่อให้เกิดประโยชน์ในทางการเมือง การปกครองให้กับพระองค์** การรวมตัวของคนกลุ่มนี้เป็นที่รู้จักกันในนามของกลุ่มสยามหนุ่มหรือ "Young Siam" และได้ก่อตั้งสมาคมอย่างเป็นทางการขึ้น คือ สมาคมหนุ่มสยาม หรือ Young Siam Society มีสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุพันธุ์วงศ์วรเดชเป็นรองนายกสมาคม (ณัฐพิ สุกฤษิ สงคราม 2504: 785-788) สมาคมได้จัดทำหนังสือพิมพ์ตรีโฆวาท ออกพิมพ์ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2417 ถึงเดือนมิถุนายน 2418 โดยมีพระราชอนุชาหลายพระองค์ร่วมกันจัดทำ ที่สำคัญคือ พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เกษมสันต์โสภาคย์ หนังสือพิมพ์ตรีโฆวาทตีพิมพ์ข่าวต่างประเทศ บทวิจารณ์และข้อคิดเห็นต่อเรื่องการปฏิรูปต่าง ๆ ที่ผู้เขียนคิดว่าจะเริ่มจัดทำขึ้นในประเทศไทย (David K. Wyatt 1969: 45) อาจกล่าวเป็นเวทีที่กลุ่มพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้แสดงความคิดเห็น ข้อเสนอแนะและข้อวิจารณ์อย่างเปิดเผยขณะที่

* พระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) เป็นน้องชายของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) แต่เป็นบุนนาคผู้หนึ่งที่ได้ให้การสนับสนุนรัชกาลที่ 5 และจัดตั้งกลุ่มรัชกาลที่ 5 ได้ ทั้งนี้เพราะพระยาภาสกรวงศ์ปรากฏชื่อเป็น นักเขียนประจำในหนังสือ ตรีโฆวาท ซึ่งถือเป็นกระบอกเสียงของกลุ่มนี้ (ขจร สุขพานิช 2508: 43)

** พระราชหัตถเลขาหลวงวันพร ขึ้น 5 ค่ำ เดือน 3 จ.ศ. 1236 (พ.ศ. 2417) ตอบ "สมาคมสยามหนุ่ม" ความว่า

ร.ที่ 208

สมมุติเทวราชอุปัถ

วัน ๔ ๕ ๓ ค่ำ ๑๒๓๖

ถึง ยิงไซยามไซไซเอติ

ด้วย ข้าฯ ได้รับหนังสือซึ่งบอกมาว่า ได้พร้อมกันตั้งไซไซเอติขึ้น เพื่อจะให้เป็นความสามัคคีพร้อมเพรียงกันนั้น ข้าฯ ได้ทราบก็มีความยินดีเป็นที่สุด ด้วยการสามัคคีถ้าได้มีขึ้นแล้ว ก็อาจให้ราชการทั้งปวงสำเร็จไปได้ เป็นความเจริญในตัวผู้ที่พร้อมเพรียงแลในการทั้งปวงด้วย ถ้าการนี้เน้นควรจะช่วยอย่างไร นั้นจะมีความยินดีเป็นที่สุด ซึ่งจะช่วยในการนี้ทุกอย่าง การจะมีอย่างไรจะทำอย่างไร ขอให้ทราบเถิด จะช่วยให้สำเร็จตามควร

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์

(ต้นฉบับจาก ณัฐพิ สุกฤษิ สงคราม 2504: 785-786)

กลุ่มการเมืองอื่นไม่ได้ทำ เจื่อนไขการออกหนังสือพิมพ์ตรีโฆวาท ทำให้กลุ่มพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สามารถแสดงนโยบายของกลุ่มได้ชัดเจน* โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงของ "การต่อสู้ทางความคิด" ในระยะแรกก่อนที่จะสามารถยึดกุมกลไกทางการเมืองและการบริหารได้

ก่อนที่จะเข้าสู่ประเด็นนโยบายของกลุ่มพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ควรทำการสำรวจในเรื่องพระราชอำนาจและแหล่งที่มาของพระราชอำนาจนั้นเสียก่อน เพื่อพิจารณาสภาพอันจะโยงไปสู่การมีพระบรมราชโองการทางการเมืองการปกครองของพระองค์ ซึ่งส่วนหนึ่งได้สะท้อนผ่านกลุ่มสยามหนุ่มและหนังสือพิมพ์ตรีโฆวาทในพระบรมราชูปถัมภ์

ในระยะ 5 ปีแรกแห่งการครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินคือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ทำหน้าที่

* ผู้เขียนมีข้อที่ไม่เห็นด้วยกับการอธิบายว่า ... เรื่องราวและบทความที่ดีพิมพ์ลงในตรีโฆวาท แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดถึง ความพยายามของกลุ่มสยามหนุ่ม ที่จะเสริมสร้างสิทธิธรรมทางการเมืองให้แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (สุภาสิณี ชมะสุนทร 2528: 57, 115) ปัญหาที่เกิดขึ้นคือความหมายของคำว่า "สิทธิธรรมทางการเมืองคืออะไร?" หากหมายความว่า ความชอบธรรมหรือสิทธิอันชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ ผู้เขียนเห็นว่ารัชกาลที่ 5 ไม่ทรงมีปัญหาในด้านนี้ เพราะแม้จะทรงมี "ปัญหาเกี่ยวกับอำนาจทางการเมืองที่เป็นจริง" ในระยะขึ้นครองราชย์ แต่พระองค์ทรงได้รับ "ความเห็นชอบ" ของทุก ๆ ฝ่าย (ในที่ประชุมพระราชวงศานุวงศ์ และ ข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งประชุมกันอยู่ในพระที่นั่งอนันตสมาคม ดู ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา: 2514 ข: 20-26) และที่สำคัญ ทรงเป็น "พระโอรสพระองค์ใหญ่" ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ เหตุผลทั้ง 2 ข้อนี้ แสดงถึง "สิทธิธรรมทางการเมือง" หรือที่เรียกในภาษาอังกฤษว่า legitimacy อย่างปราศจากข้อสงสัย สิ่งที่เป็นปัญหาจะต้องเร่งเสริมสร้างสำหรับพระองค์คือ อำนาจสมบูรณาญาสิทธิฯ ดังปรากฏในพระบรมราชโองการที่พระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม 2436 ที่แสดงให้เห็นว่า ทรงได้ครอบครอง "มงกุฎ" และ "ร่างกาย" แต่สิ่งที่ขาดคือ "ศิระ" คำเหล่านี้มีความหมายชัดเจนโดยไม่ต้องตีความให้ซับซ้อนแต่อย่างใด

เป็น "ประธานในราชการบ้านเมือง"* ทั้งปวง อำนาจในการบริหารราชการแผ่นดินทั้งหมด จึงเป็นของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแต่ผู้เดียว รัชกาลที่ 5 ทรงกล่าวถึงประเด็นนี้ในคราวที่มี พระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ. 1247 ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า ช่วงที่มีผู้สำเร็จราชการทำหน้าที่บริหารประเทศนั้น พระองค์ไม่ทรงมีพระราชอำนาจใด ๆ เลย อำนาจในความเข้าพระทัยของรัชกาลที่ 5 คือ อำนาจในการบริหารการปกครองและอำนาจในการออกกฎหมาย หรือทรงใช้ภาษาอังกฤษว่า executive และ legislative ดังทรง มีพระราชดำรัสว่า

... คือราชการในเมืองเรานี้ ถ้าจะเทียบกับประเทศอื่น ๆ การแต่เดิม ๆ มานั้น การ เอกเสกคิวตีฟ กับลียิสเลตีฟ รวมอยู่ในเจ้าแผ่นดินกับเสนาบดีโดยมาก แต่ครั้งมาเมื่อ ริเยนเซียในตอนต้น อำนาจนั้นก็อยู่แต่ริเยนต์และเสนาบดีทั้งสองอย่าง (ช้อยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา กรรณสูต: 2518: 78)

การที่ทรงแบ่งออกเป็นการบริหารราชการแผ่นดินและการนิติบัญญัตินั้น ทรง ใช้ลักษณะการแบ่งแบบอังกฤษเข้ามาอธิบาย แต่ทรงเข้าพระทัยดีว่า ในระบบการบริหารการปก ครองของไทยนั้น ราชการทั้งสองนี้ ต่างรวมอยู่ใน "เจ้าแผ่นดินและเสนาบดี" เท่าที่ผ่านมาใน ขึ้นต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เสนาบดีมีอำนาจในด้านของการบริหารราชการแผ่นดินที่เป็นจริง และ มั่นคงอย่างมาก รัชกาลที่ 5 ทรงอธิบายถึงอำนาจนี้ว่า "ได้เจริญขึ้น เพราะมีอำนาจได้ตั้ง เจ้าแผ่นดินมาแต่ก่อนมากนักแล้ว" ดังนั้น ตำแหน่งด้านการบริหารจึง "เป็นที่หวงแหนของริเยนต์ และเสนาบดี" สำหรับในด้านการนิติบัญญัตินั้น ดูเหมือนจะไม่ใคร่ได้รับความสนใจจากเสนาบดีสัก เท่าใด ดังทรงดำรัสว่า "ลียิสเลตีฟนั้นหาใคร่จะมีผู้ใดชอบใจไม่" แต่จากการออกประกาศ จำนวนมากในสมัยรัชกาลที่ 4 แสดงให้เห็นว่า พระเจ้าแผ่นดินทรงสนพระทัยด้านการนิติบัญญัติ แม้ว่าประกาศเหล่านั้นจะไม่ใช้พระราชบัญญัติหรือกฎหมายทั้งหมดก็ตาม (ประชุมประกาศรัชกาล ที่ 4 เล่ม 1: 2528: 4) การที่เสนาบดีไม่ได้สนใจด้านการนิติบัญญัตินั้น เป็นเพราะอำนาจใน การออกกฎหมายได้

* * โปรดดูรายละเอียดเกี่ยวกับการปฏิบัติงานของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริย วงศ์ได้ใน สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช 2514 ข: 346-352)

เป็นสิทธิ์ขาดเฉพาะพระมหากษัตริย์เท่านั้น* ประเพณีที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจในการตรากฎหมายใช้บังคับนี้ มีมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยจนถึงยุคปฏิรูปของรัชกาลที่ 5 ซึ่งทรงกระจายอำนาจในการตรากฎหมายไปสู่รัฐมนตรีสภาบ้าง (พีชรินทร์ เปี่ยมสมบูรณ์ 2516: 17) เมื่อเป็นดังนี้ จึงนับว่าการนิติบัญญัติจริง ๆ แล้วยังอยู่ในพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์และเพราะการนิติบัญญัติเท่าที่ผ่านมา ไม่ได้ถูกมองในแง่แหล่งอำนาจดังที่รัชกาลที่ 5 ทรงทอดพระเนตรเห็น ดังนั้นพระองค์จึงทรงสามารถ "จับอดหนุนการลิสลเลตีฟขึ้น" จนทรงได้รับ โอกาส "แทรกมือลงไปได้บ่อย ๆ " และทรงสามารถ "ถืออำนาจเอาเอกเสกคิวตีฟได้ทีละน้อยละน้อย จนภายหลังตามลำดับมาจนกระทั่งถึงบัดนี้ เรากลายเป็นตัวคอเวอนเมนต์" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ. 1247" อ้างถึงในชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา กรรณสูต: 2518: 78: หมายเหตุ: เราคือรัชกาลที่ 5)

การที่อำนาจของขุนนางได้เจริญขึ้นอย่างแท้จริงนั้นไม่ใช่เรื่องที่อยู่นอกเหนือความสามารถของขุนนาง ทั้งนี้เพราะระบบราชการไทย ได้เปิดช่องให้เสนาบดีและขุนนางมีความสามารถที่จะพัฒนาอำนาจในด้านการบริหารของตนให้เจริญขึ้นได้ เพราะอำนาจในการควบคุมเสนาบดีและขุนนาง ในทางปฏิบัติก็อยู่ที่เสนาบดีและขุนนางนั่นเอง นอกจากนี้ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ขุนนางยังอาศัยเงื่อนไขทางเศรษฐกิจการเมืองประกอบการพัฒนากำลัง อำนาจของตน คือเงื่อนไขของการขยายตัวทางการค้าที่ได้นำความมั่งคั่งอย่างมากมาสู่กลุ่ม ขุนนาง และเงื่อนไขความอ่อนเปราะของพระราชวงศ์จักรี ในปัญหาเรื่องรัชทายาทหรือผู้สืบราชสมบัติ การที่ขุนนางสามารถตั้งเจ้าแผ่นดินได้จึงเป็นเรื่องธรรมดา คือ ไม่ใช่เรื่องที่อยู่นอกเหนือความสามารถ คือ กำลังอำนาจของขุนนาง นอกจากนี้ยังเป็นที่ยกกล่าวขวัญกันทั่วไป ในเวลานั้นด้วยว่า

* อำนาจในการออกกฎหมายได้เป็นสิทธิ์ขาดเฉพาะพระมหากษัตริย์นั้น อธิบายจากผลงานการค้นคว้าของ ร.แลงกาต์ ซึ่งให้คำอธิบายว่า "พระมหากษัตริย์มิได้ทรงบัญญัติกฎหมายขึ้นอย่างแท้จริง แต่ทรงมีพระราชภาระสำคัญในการสอดส่องควบคุมระวังให้การอำนาจ ความยุติธรรมเป็นไปด้วยดี ดังนั้น จึงทรงรับหน้าที่เป็นผู้พิพากษาสูงสุด มีพระราชอำนาจวางข้อกำหนดลงโทษานุโทษ แก่บรรดาผู้ที่ทำลายความสงบเรียบร้อยของประเทศได้ ทั้งวางข้อบังคับเพื่อจัดระเบียบการศาลและการพิจารณาพิพากษารรกคดีด้วย โดยพระราชภาระอันนี้พระองค์จึงทรงเป็นองค์อธิปัตย์ที่ทรงอำนาจเด็ดขาดเต็มที่ พระราชวินิจฉัยและพระราชโองการของพระองค์เรียกว่า ราชศาสตร์ คือวิทยาว่าด้วยราชอำนาจที่พระมหากษัตริย์ทรงใช้ถูกต้องตามธรรมเนียม (ร.แลงกาต์: 2526: 44)

ขุนนางอาจชิงราชสมบัติสถาปนาตนเองขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินได้ (ณัฐพิ สุทธิสงคราม เล่ม 1 : 2504: 448) ข้อคาดคะเนเช่นนี้ ก็ไม่ใช่เรื่องเกินกำลังของขุนนางอีก การที่อำนาจของขุนนางเจริญขึ้นอย่างแท้จริงได้เป็นที่สะท้อนสภาพที่ปราศจากอำนาจ (ด้านการบริหารราชการแผ่นดิน) ของพระเจ้าแผ่นดินด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักในข้อนี้ได้อย่างแจ่มชัด และทรงตระหนักมากยิ่งขึ้น เมื่อการดำเนินนโยบายการปฏิรูปอย่างเฉียบขาดในช่วงแรกที่ทรงบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เอง ได้ก่อให้เกิดวิกฤตการณ์ทางการเมืองขึ้นรุนแรง และเป็นการเสี่ยงต่อการลุกลามของของวิกฤตการณ์นั้นด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานคำอธิบายเกี่ยวกับสภาพความไร้อำนาจทางการเมืองการบริหาร ความตระหนักในสภาพการณ์ดังกล่าว และกระบวนการในการแก้ไขสภาพการณ์นั้นไว้อย่างละเอียดชัดเจน ในพระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ. 1247 (ชโยนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา กรรณสูต: 2518: 76-81) แม้ว่าพระราชดำรัสตอบความเห็นอันนี้ ได้ทรงดำรัสภายใต้เงื่อนไขของการได้รับ คำกราบบังคมทูลถวายความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ซึ่งมีผลเรียกร้องให้พระองค์ต้องทรงบรรยายความรู้สึกนึกคิดที่มีลักษณะส่วนพระองค์อย่างมากที่สุดก็ตาม แต่พระราชดำรัสตอบความเห็นนี้ก็ถือเป็นหลักฐานที่ชัดเจนในการแสดงให้เห็นพระราชอำนาจและที่มาแห่งพระราชอำนาจของพระองค์

ในปีระกา พ.ศ. 2416 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระชันษาครบ 20 ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินจึงเป็นอันยกเลิกไป พระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 ก็ทรงจัดให้มีขึ้นในปีนี้เป็นพระราชพิธีที่แสดงให้เห็นว่า นับแต่เวลานี้ไปพระองค์จะทรงว่าราชการบ้านเมืองด้วยพระองค์เอง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ยศในขณะนั้น) ไม่ได้เป็นผู้ว่าราชการแผ่นดินเหมือนช่วง 5 ปีที่ผ่านมาอีกแล้ว (สมเด็จพระยาธรรมาธิราชนุภาพ อ่างใน ณัฐพิ สุทธิสงคราม เล่ม 1: 2504: 532) พระราชพิธีฯ นี้จะให้ความหมายในแง่ที่พระราชอำนาจทั้งปวงที่เคยอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการนั้น ได้กลับคืนมาเป็นของพระองค์ทั้งหมด แม้พระราช พิธีนี้จะให้ผลได้เฉพาะในทาง "กฎหมาย" เพราะในทาง "ปฏิบัติ" อำนาจของท่านสมเด็จพระยาซึ่งพ้นตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินไปแล้วนั้น ยังคงมีอยู่ "อย่างสำคัญ" แต่การจัดให้มีพระราชพิธีหรือการสร้างกลุ่มสร้างระเบียบใหม่ ๆ ก็เป็นวิธีการที่ทรงใช้ในการรวมพระราชอำนาจของพระองค์วิธีหนึ่ง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงว่าราชการบ้านเมืองด้วยพระองค์เองแล้ว ได้ทรงใช้นโยบายที่เด็ดขาดในการบริหารราชการ โดยสะท้อนจาก

นโยบายที่ใช้ด้านการคลังและกฎหมาย นโยบายเหล่านี้ผนวกกับที่สะท้อนออกจากหนังสือพิมพ์
ดร.โฆวาท สรุปลงได้ดังนี้

ก) การรวมอำนาจอันสมบูรณ์ (โดยเฉพาะด้านการบริหารราชการแผ่นดิน)
กล่าวได้ว่า นโยบายประการนี้สำคัญที่สุด และเป็นเรื่องเร่งด่วนที่สุดในบรรดานโยบายทั้งหลาย
ประเด็นเรื่องพระราชอำนาจได้อภิปรายไว้มากแล้ว ดังนั้น จึงจะขอยกคำอ้างอิงซึ่งแสดงให้เห็น
เห็น ความต้องการอำนาจอย่างสมบูรณ์ของกลุ่มนี้ โดยผ่านทางนิทานโบราณว่าด้วยราชสีห์กับ
ช้าง ซึ่งเปรียบว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นราชสีห์ และสมเด็จพระ
เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นช้าง ราชสีห์และช้างได้โต้เถียงกันเกี่ยวกับเรื่องถ้ำที่อาศัย
ราชสีห์อ้างสิทธิความเป็นเจ้าของมาแต่เดิม กล่าวว่

...ทำไมเราได้อยู่มาแต่เดิม และเราได้รักษาถ้ำนี้มาช้านานแล้ว เราได้ออก
ไปเที่ยวตรวจถ้ำของเราอยู่เสมอ เราเดินมาวันนี้มาปะท่านเข้าวันนี้ ท่านจะ
มาไล่เรา ดั่งนี้จะได้ถ้ำ เราไม่กลัวท่านดอก เราก็ได้เป็นราชสีห์เป็นใหญ่ในสัตว์
ทั้งปวง ท่านมาดูหมิ่นเรานัก ท่านจงไปเสียจากถ้ำของเรา เราไม่พอใจให้มี
สองคนอยู่ในถ้ำนี้ เราจะได้รักษาผู้เดียว... (ดร.โฆวาท เล่ม 1 นัมเบอร์ 4 วัน
อังคาร เดือน 8 ขึ้น 15 ค่ำ ปีมจ ฉศก 1236, น.49-50: ชิดเส้นใต้เน้นโดย
ผู้เขียน)

นโยบายเรื่องอำนาจอันสมบูรณ์นี้ ดำรงอยู่ตลอดรัชสมัยจนกล่าวได้ว่าการปรับปรุงเปลี่ยนแปลง
ทั้งหลายที่เกิดขึ้นในสมัยนี้ อยู่ภายใต้นโยบายหลักอันนี้

ข) เรื่องผู้สืบราชสมบัติ นโยบายนี้กล่าวได้ว่า มีเหตุมาจากความไม่พอ
ใจของกลุ่มฯ ในเรื่องการสถาปนาวังหน้า ซึ่งเป็นตำแหน่งรัชทายาท โดยที่การสถาปนาฯนี้ ไม่
ได้ทำตามราชประเพณี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมล 2514 ขะ 94) กลุ่มฯ ได้แสดง
ทัศนคติที่แจ่มชัดต่อประเด็นนี้ว่า พระบรมราชโอรสเท่านั้นที่ควรเป็นผู้สืบราชสมบัติต่อไป ดัง
ปรากฏว่าหนังสือพิมพ์ดร.โฆวาทได้ตีพิมพ์ข่าวเรื่องการตั้งปรีวีเคาน์ซิลอย่างต่อเนื่อง อันแสดง
ให้เห็นว่า ให้ความสนใจในเชิงสนับสนุนกิจการอันนี้อย่างเต็มที่ ในบทความเกี่ยวกับคำสาบาน
ของที่ปรึกษาของพระองค์ ดร.โฆวาทได้เสนอความเห็นซึ่งพิเศษออกไปว่า :

...(ข้าพเจ้า) ทั้งหลายจะตั้งความสุจริต กตัญญูกตเวทิต์ ต่อพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าแผ่นดินสยาม ตลอดจนบรมราชโอรสที่จะสืบราชอิสริยยศต่อไป ให้ติดต่อกัน

ไปดังเช่น โปรดพระราชทานพรแก่พวกปรีวีเคาน์ซิลทุกประการนั้น ก็เป็นที่หมายอีก
อย่างหนึ่งด้วยว่า กรุงสยามคงจะมีความเจริญต่อไปได้ เพราะการที่สืบราชอิสริยยศ
ต่อติดเนื่องกัน (ดร.โผนาท เล่ม 1 นัมเบอร์ 9 วันอังคาร เดือน 9 แรม 5 ค่ำ
จ.ศ. 1236, 128)

แม้ว่าพระบรมราชโอรสผู้สืบราชสมบัติในเวลานั้น ยังไม่ได้ถูกระบุอย่างแน่ชัดหรือกระทั่งสมเด็จพระ
เจ้าฟ้ามหาวชิรมหิดยังไม่ได้ประสูติก็ตาม อาจกล่าวได้ว่า การเสนอความเห็นดังกล่าวเปรียบ
เสมือนการแสดงต่อสาธารณะอย่างเปิดเผยในประเด็นนี้ การเสนอความเห็นอย่างตรงไป
ตรงมาเช่นนี้ อาจเป็นส่วนหนึ่งของความตึงเครียดระหว่างวังหลวงกับวังหน้า ซึ่งได้ประทุขึ้น
ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันต่อมา

ค) เรื่องผู้นำประเทศ กลุ่มฯ มีนโยบายสนับสนุนผู้นำที่มีลักษณะ
"หัวใหม่" อย่างเห็นได้ชัด ดร.โผนาทแสดงความสนับสนุนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว ในฐานะผู้นำหัวใหม่ที่จะสร้างความเจริญให้แก่บ้านเมืองตามแนวทางตะวันตก กล่าวคือ
สร้างความยุติธรรม ความเสมอภาค ลดการกดขี่ราษฎร และสร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อประ
เทศชาติและประชาชน (สุภาสิณี ชมะสุนทร: 2528: 120) ความเจริญใน 4 ความหมายนี้
ได้ถูกนำเสนอในรูปแบบความที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการปรับปรุงประเทศของรัชกาลที่ 5 และการ
เปรียบเทียบแนวทางการปรับปรุงประเทศที่แตกต่างกันของพระองค์กับกลุ่มการเมืองต่าง ๆ บท
ความที่สำคัญคือ บทความที่บรรยายถึงการปกครองประเทศของพระเจ้าชาร์แห่ง รัสเซีย ซึ่ง
เป็นการเปรียบเทียบที่มีความมุ่งหมายสะท้อนการปรับปรุงประเทศของรัชกาลที่ 5 อย่าง ชัดเจน
(ดร.โผนาท เล่ม 1 นัมเบอร์ 3 วันอังคาร เดือน 8 แรม 1 ค่ำ 1236, 29-30 และการอภิ
ปรายในประเด็นเดียวกันนี้ของ สุภาสิณี ชมะสุนทร 2528: 120-128)

การเสนอความคิดเรื่องความเจริญ โดยให้คำอธิบายในแง่ที่เป็นลักษณะของ
ผู้นำหัวใหม่ และความเจริญที่เป็นการเลียนแบบชาติตะวันตกหรือความก้าวหน้า "ในทางที่ฝรั่ง
นิยมว่าเป็นวัฒนธรรม" อาจพิจารณาได้ในแง่ความพยายามที่จะโฆษณาหรือประชาสัมพันธ์
นโยบายเหล่านี้ โดยหวังผลในทางการเมืองอย่างสูง ทั้งนี้เพราะในระยะต้นของการบริหาร
ราชการบ้านเมืองด้วยพระองค์เอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังไม่ได้รับ

การสนับสนุนอย่างเต็มที่ จากหลาย ๆ ฝ่าย* (หมายถึงจากบรรดาขุนนาง พระบรมวงศานุวงศ์ และทูตานุทูตชาวต่างชาติ ซึ่งยังแตกเป็นฝักเป็นฝ่าย ในการสนับสนุนกลุ่มการเมืองในช่วงต้นนี้) นโยบายและการดำเนินการต่าง ๆ ในระยะนี้ จึงนับว่ามีจุดมุ่งหมายในด้านการสร้างความเชื่อมั่น ความภักดีต่อนโยบายและองค์ผู้นำในการปฏิบัตินโยบายนี้ คือรัชกาลที่ 5 ไปในตัว หรืออาจกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า นโยบายเหล่านี้มีความหมายถึง การสร้างฐานกำลังของรัชกาลที่ 5 โดยที่กลุ่มการเมืองอื่นไม่ได้กระทำเช่นนี้

ง) การปรับปรุงประเทศ นโยบายนี้มีความสำคัญมากเช่นกัน เพราะเป็นข้อที่จะแสดงให้เห็นความต่างอย่างชัดเจนระหว่าง "ก๊กและเหล่า" ต่าง ๆ หรือ ระหว่างพวกที่ถูกเรียกว่า กลุ่มสยามหนุ่ม กลุ่มสยามอนุรักษ์ และกลุ่มสยามเก่า ซึ่งหมายถึงกลุ่มรัชกาลที่ 5 กลุ่มผู้สำเร็จราชการและกลุ่มขุนนางเก่า ตามลำดับ (David K. Wyatt: 1969: 44) แต่เนื่องจากกลุ่มการเมืองอื่นไม่แสดงนโยบายเกี่ยวกับการปรับปรุงประเทศอย่างเด่นชัด นโยบายของกลุ่มรัชกาลที่ 5 จึงมีความเด่นในตัวเอง และเริ่มได้รับความสนับสนุนจากต่างชาติ เช่น หนังสือพิมพ์ Hongkong Times ฉบับวันที่ 12 เดือนพฤศจิกายน 1874/2417 ได้เสนอบทความเรื่อง "ข่าวทาสในกรุงสยาม" กล่าวสรรเสริญการเปลี่ยนแปลงเรื่องการเลิกทาส รวมถึงราชกรณียกิจประการอื่น ๆ เช่น การทรงให้เลิกการหมอบคลานเมื่อเข้าเฝ้า การทรงตั้งคณะที่ปรึกษาแผ่นดิน และการทรงตั้งคณะที่ปรึกษาในพระองค์ เป็นต้น นโยบายการปรับปรุงประเทศที่ปรากฏในช่วงแรกของการบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เอง เป็นการให้ความสำคัญแก่การเปลี่ยนแปลงแก้ไขขนบธรรมเนียมต่าง ๆ การตั้งระเบียบใหม่ ๆ โดยการปรับปรุงเหล่านี้ขึ้นอยู่กับหลักการเรื่องความยุติธรรม การลดการกดขี่ข่มเหง ความเสมอภาคและ

* ตัวอย่างเช่น พระราชหัตถเลขาที่มีถึงกรมท่า (คือเจ้าพระยาภาณุวงศ์ มหาโกษาธิบดี) คือวัน ๓^๑ ๕ ค่ำ ปีมะเส็ง ยังเป็นสัปตศก ๑๒๓๗ แสดงให้เห็นถึงประเด็นการเรียกร้องความวางใจจากขุนนาง นายหนึ่งคือ เรียกร้องเอาความจงรักภักดีของขุนนาง ความเชื่อมั่นในนโยบายและในองค์พระเจ้าแผ่นดินผู้ดำเนินนโยบาย (พระราชหัตถเลขาฯ อ้างในหนังสือ สุธงศิสงคราม เล่ม 2 2505: 841-842) นอกจากนี้ยังมีพระราชหัตถเลขาฯ อีกฉบับหนึ่ง ที่แสดงให้เห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องแสวงหาพันธมิตรชาวต่างชาติ โดยการส่งพระบรมวงศานุวงศ์ที่ไว้วางพระราชหฤทัย เดินทางออกนอกประเทศเพื่อการเจริญสัมพันธไมตรีเป็นการส่วนพระองค์ (ดูพระราชหัตถเลขาฯ พระราชทานสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ เมื่อวันที่ ๑^๑ ๑๐ ค่ำ ปีมะเส็ง ๑๒๓๘ อ้างในหนังสือ สุธงศิสงคราม เล่ม 2 2505: 849-858)

ความเจริญ

นโยบายต่าง ๆ ของกลุ่มรัชกาลที่ 5 ดังที่กล่าวมา ได้รับการเผยแพร่ทางหนังสือพิมพ์ดุริยเดวาท ขณะที่ในทางปฏิบัติก็มีการดำเนินการอย่างเอาจริงใน ช่วงเวลานี้จึงเป็นเสมือนช่วงของการต่อสู้ในด้านความคิดทางการเมืองและกำลังอำนาจทางการเมือง กลุ่มรัชกาลที่ 5 ค่อนข้างจะมีความได้เปรียบกลุ่มการเมืองอื่นอยู่มาก โดยเฉพาะในแง่ของพระปรีชาสามารถของรัชกาลที่ 5 ประสบการณ์จากต่างประเทศ* สถานะของพระองค์และในด้านวิญญูติ ดังนั้น แม้จะมีเหตุการณ์รุนแรงอันเนื่องมาจากนโยบายต่าง ๆ ของพระองค์ แต่ก็ทรงประคับประคองเสถียรภาพทางการเมืองไว้ได้ และทรงรอดอยจนในที่สุด ได้รับความสำเร็จในขั้นตอนแรกของการได้รับอำนาจอย่างสมบูรณ์ภายในช่วงปี 2428

การพิจารณากลุ่มการเมืองในช่วงต้นรัชสมัยดังที่ได้บรรยายมาเป็นการแสดงให้เห็นทางอ้อมด้วยว่าสถานการณ์ทางการเมืองในเวลานั้นมีความยุ่งยากวุ่นวายเพียงใด โดยเฉพาะในแง่ของกำลังอำนาจทางการเมือง และความคิดทางการเมือง พระราชดำริทางการเมืองของรัชกาลที่ 5 ในการที่จะมีพระราชอำนาจอันสมบูรณ์ในทางการเมืองอย่างแท้จริงได้เริ่มมาแต่ช่วงต้นรัชกาลแล้ว และพระราชดำรินี้ได้คงอยู่ตลอดรัชกาลของพระองค์ ดังมีผู้กล่าวถึงรัชสมัยของพระองค์ว่า พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจสมบูรณ์อย่างที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนในประวัติศาสตร์ไทย และเรียกรัฐของพระองค์ว่า รัฐสมบูรณ์ญาสิทธิ หรือในภาษาอังกฤษใช้ Absolutist State (สมเกียรติ วันทะนะ 2525 : 5)

ปัจจัยภายนอกที่มีความสำคัญต่อการก่อตัวของรัฐแบบใหม่ คือ การคุกคามของประเทศเจ้าอาณานิคมทั้งหลายซึ่งมีผลกระทบต่อเรื่อง "อำนาจอธิปไตย" ของประเทศสยามในเวลานั้น ประเทศเจ้าอาณานิคมที่ไทยเกรงอยู่คือ อังกฤษซึ่งกำลังคุกคามอินเดียและพม่า และฝรั่งเศสกำลังขยายอิทธิพลเข้าไปในประเทศบนคาบสมุทรอินโดจีน อังกฤษและฝรั่งเศสต่างก็มีการฉิฉินาพและการกระทบกระทั่งกับสยาม อากการชู่คุกคามของประเทศเหล่านี้ส่งผลกระทบ

* ทรงเสด็จประพาสต่างประเทศ 2 ครั้งคือ ปีพ.ศ. 2413 เสด็จทอดพระเนตรวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่สิงคโปร์และชวา เมื่อปีพ.ศ. 2415 เสด็จประพาสอินเดียเป็นเวลาเกือบ 3 เดือน การเสด็จประพาสทั้ง 2 ครั้งนี้ มีประโยชน์อย่างมากต่อพระองค์

ต่อความคิดของชนชั้นนำในการที่จะคิดปรับปรุงประเทศ โดยเฉพาะในด้านการป้องกันประเทศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริส่งพระบรมราชโอรสไปศึกษาวิทยาการความรู้จากประเทศตะวันตก ความรู้ที่ทรงต้องพระราชประสงค์จะให้พระบรมราชโอรสได้ทรงศึกษาทุกพระองค์คือวิชาทหาร เมื่อพระองค์ใดได้ศึกษาสำเร็จกลับประเทศก็ได้เสด็จเข้ารับราชการในตำแหน่งหน้าที่ทางทหาร ดังเช่น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ทรงดำรงตำแหน่งทางทหารในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ดังนี้เป็นต้น

นอกจากในด้านการป้องกันประเทศซึ่งได้ดำเนินการโดยการจัดกองทัพแบบใหม่ตามวิธีการแบบตะวันตกแล้วนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงดำเนินการปรับปรุงประเทศในด้านต่าง ๆ อีกอย่างมโหฬาร ด้านที่สำคัญคือ การคลัง กฎหมาย การต่างประเทศ การบริหารการปกครอง และการจัดกองทัพแบบใหม่ตามแบบตะวันตกดังกล่าว การปรับปรุงกิจการต่าง ๆ เหล่านี้ กล่าวได้ว่าเป็นการวางรากฐานให้แก่รัฐสมัยใหม่ในแง่มุมหนึ่ง กิจการเหล่านี้เมื่อลงหลักปักฐานและได้พัฒนาขึ้นแล้วก็ได้ทำให้โฉมหน้าของประเทศสยามเปลี่ยนแปลงไป และเมื่อผนวกกับการกำหนดอาณาเขตที่แน่นอนที่ได้จัดแบ่งขึ้นกับประเทศเพื่อนบ้านจึงทำให้เกิดรัฐไทยแบบใหม่ขึ้น โดยพิจารณาในเชิงรูปของรัฐ อย่างไรก็ตามหากจะทำการพิจารณาในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจกับพื้นที่ ก็อาจกล่าวได้ว่าการปรับปรุงการบริหารการปกครองได้มีบทบาทอย่างสำคัญในอันที่จะทำให้รัฐได้แสดงอำนาจทางการเมืองเหนือดินแดนที่ปกครองได้อย่างทั่วถึง ดังนั้นจึงกล่าวโดยสรุปได้ว่าความหมายของรัฐแบบใหม่ในที่นี้นอกจากในเชิงรูปของรัฐที่กล่าวแล้ว ยังหมายถึงอำนาจถูกรวมเข้าสู่ศูนย์กลางและสามารถกระจายออกไปควบคุมเหนือดินแดนต่าง ๆ ภายในอาณาเขตของรัฐได้อีกด้วย

อย่างไรก็ตามในท่ามกลางปัจจัยต่าง ๆ ที่เกิดและพัฒนาขึ้นจนสถาปนารัฐแบบใหม่ได้นั้น ในแง่ของชนชั้นนำเองได้มีความเปลี่ยนแปลงทางโลกทัศน์ควบคู่ไปด้วย ทั้งนี้ได้อาศัยการปรับตัวในทางความคิดในกลุ่มชนชั้นนำที่เริ่มมาแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ผนวกกับอาศัยเงื่อนไขของรัฐแบบใหม่ในด้านต่าง ๆ ตัวอย่างของความเปลี่ยนแปลงทางโลกทัศน์ที่น่าสนใจคือ

- เรื่องอาณาเขต รัฐแบบใหม่นั้นมีลักษณะเด่นประการหนึ่งคือ การมีอาณาเขตที่แน่นอน ซึ่งรัฐไทยแบบใหม่ก็ได้มีการกำหนดอาณาเขตที่แน่นอนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงแม้ว่าจะเป็นกาหนดอาณาเขตที่เป็นผลมาจากปัญหากระทบกระทั่งกับชาติตะวันตกคือ อังกฤษ และฝรั่งเศสก็ตาม การมีอาณาเขตที่แน่นอนทำให้เกิดผลกระทบต่อโลกทัศน์ส่วนหนึ่งของชนชั้นนำในแง่ที่ "อำนาจ" ซึ่งไม่เคยมีขอบเขตจำกัดมาก่อนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (โดยอธิบายจากโลกทัศน์แบบไตรภูมิ) ได้ถูกจำกัดลงด้วยอาณาเขตที่ได้ถูกกำหนดให้เป็นรูปธรรมมากขึ้น

3.3 การเผยแพร่ความคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาของชนชั้นนำ

เนื่องจากสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นสมัยที่มีการปรับปรุงประเทศในหลาย ๆ ด้านมีการริเริ่มจัดการในเชิงโครงสร้างในส่วนต่าง ๆ ในการนี้การจัดการศึกษานับเป็นการริเริ่มที่สำคัญด้วยอย่างหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมายให้พระเจ้าองค์ยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสรับผิดชอบให้คณะสงฆ์เข้าช่วยจัดการการศึกษาในระยะแรกโดยทรงเน้นให้เป็นการศึกษาเรื่องทางโลกย์ที่ควบคู่ไปกับเรื่องทางศาสนา ดังทรงมีลายพระราชหัตถเลขาทูลพระเจ้าองค์ยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เมื่อวันที่ 24 กรกฎาคม ร.ศ. 117 หรือ พ.ศ. 2441 ความว่า

... เรื่องการศึกษาขอให้ทรงช่วยคิดให้มาก ๆ จนถึงรากเหง้าของการศึกษาในเมืองไทย อย่าตัดช่องไปแต่การข้างวัด อีกประการหนึ่งการสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงแลหัวเมือง จะต้องให้มีขึ้น ให้มีความวิตกไปว่าเด็กชั้นหลังจะห่างเหินจากศาสนา จนเลยเป็นคนไม่มีธรรมมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้นจะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้ คนที่ไม่รู้อะไรก็มีมาก ต่อไปภายหน้าถ้าเป็นคนที่ได้เล่าเรียน คงจะประพฤติตัวดีกว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตาม คงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้บ่อยก็โกงไม่ใคร่คล่อง ถ้าโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงคล่องขึ้นแลโกงผิดดรามมากขึ้น การที่หัดให้รู้อ่านอักขรวิธี ไม่เป็นเครื่องฝึกหัดให้คนดีแลคนชั่ว เป็นแต่ได้วิธีที่สำหรับจะเรียน ความดีความชั่วได้คล่องขึ้น จึงเห็นว่า ถ้ามีหนังสืออ่านสำหรับโรงเรียน ที่บังคับให้โรงเรียนต้องสอนกัน แต่ให้เป็นอย่างใหม่ ๆ ที่คนจะเข้าใจง่าย ๆ แลเป็นความประพฤติกของคฤหัสถ์ชั้นต่ำ ๆ ขึ้นได้จะ เป็นคุณประโยชน์มาก หนังสือเช่นนี้ เสมออธิบายธรรมจักรที่ยังสูงอยู่ ต้องให้เป็นหนังสือชาวบ้านให้มาก ๆ ขึ้น แลร่วอย่าให้มีขีด และถ้ามีคำสำหรับครูสอบถาม เช่น คิล 5 ถามว่า อะไร เป็นองค์ที่ 1 ที่ 2 เป็นต้น ซึ่งให้เด็กต้องจำในใจในคำซึ่งเป็นหัวข้อเช่นนั้นได้จะ เป็นการดี (พระราชหัตถเลขาทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา วชิรญาณวโรรส 2472: 72-73, ชิดเส้นได้เน้นโดยผู้เขียน)

ลายพระราชหัตถเลขาในตอนนี้อาจช่วยให้เกิดความเข้าใจในเรื่องการเผยแพร่ความคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี ในรัชสมัยของพระองค์แม้จะมีการจัดทำหนังสือพิมพ์พิมพ์ออกจำหน่ายบ้างแล้ว แต่ก็ยังไม่แพร่หลายในวงกว้างมากนัก นอกจากในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมิได้ทรงแสดงพระราชนิยมในการส่งบท

พระราชโขนธ์ไปตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ ซึ่งเป็นหนทางหนึ่งที่จะใช้เผยแพร่แนวพระราชดำริได้ (ในรัชสมัยต่อมา วิธีการนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ) พระบรมราชาบายริเริ่มจัดการศึกษาโดยมอบให้อยู่ในความรับผิดชอบของคณะสงฆ์จึงอาจนับได้ว่าเป็นวิธีการหนึ่งที่ทรงใช้ในการเผยแพร่ความคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาของพระองค์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริทางศาสนาในแง่ที่จะให้เป็นหลักปฏิบัติของบุคคลหรือหลักดำเนินชีวิตของบุคคล ทั้งนี้ทรงเกรงว่าหากไม่มีธรรมเป็นหลักให้บุคคลดำเนินตามแล้ว ก็คงจะมีคนทุจริตเพิ่มมากขึ้นอย่างแน่นอน โดยอาศัยพระราชดำริดังกล่าวการปลูกฝังธรรมให้เกิดในใจคนเสียแต่ในเวลาเยาว์วัย จะช่วยกล่อมเกล้าให้คนประพฤติตัวดีขึ้นมาได้ นอกจากนี้ยังทรงมีพระราชดำริอีกด้วยว่า การศึกษาอบรมในทางโลก (คือการหัดรู้ อ่านอักษรวิธี) ไม่อาจฝึกหัดให้คนเป็นคนดีหรือคนชั่วได้ ดังนั้นการสอนธรรมในโรงเรียนจึงเป็นวิธีการที่ดีที่สุดในการที่ฝึกหัดคนให้เป็นคนดี และให้คนมีธรรมเป็นเครื่องชี้ทางหรือกล่าวอีกอย่างคือมีธรรมอยู่ในใจ ในการดำเนินตามพระบรมราชาบายนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประเมินขีดความสามารถในการเรียนรู้ของพลสกนิกรของพระองค์ได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ แต่เดิมผู้ที่จะได้เรียนหนังสือก็คือผู้ที่ได้เข้าไปบวชในบวรพุทธศาสนา การเรียนนั้นก็คือการศึกษาพระธรรมเป็นด้านหลัก เรียนอักษรวิธีก็เพื่อที่จะให้อ่านภาษาบาลีและภาษามคธออก การบวชจึงเป็นการก้าวเข้าสู่โลกแห่งธรรมอย่างเต็มที่ แต่เมื่อมีการจัดการศึกษาขึ้น วิชาความรู้ในทางโลกจะต้องถูกบรรจุไว้ในหลักสูตรการศึกษาด้วย การเรียนทั้งความรู้แบบใหม่ในทางโลกและในทางธรรมด้วยน่าจะเป็นเรื่องยากลำบากสำหรับการเริ่มต้นการศึกษา แต่พระองค์ก็ทรงโปรดฯ ให้ "กุลบุตรทั้งหลายให้ได้ศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนไตรย์แลมีวิชาความรู้อันเปนสารประโยชน์ยิ่งขึ้น" หรือกล่าวให้ชัดก็คือ ทรงมีพระราชประสงค์จะให้มีการจัดการศึกษาทั้งในทางโลกและทางธรรม โดยที่ในทางธรรมจำเป็นต้องลดระดับความลึกซึ้งลง ดังนั้น จึงทรงมีพระบรมราชาบายให้แต่งหนังสืออ่านสำหรับโรงเรียนและเน้นให้สามารถทำความเข้าใจได้โดยง่าย รวมถึงให้จดจำได้ คือ ให้เป็นการท่องจำให้ได้ด้วย หนังสือที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงเรียบเรียงตามคำทูลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีชื่อว่า เบญจศีล เบญจธรรม ได้รับคำชมเชยเป็นอย่างดีจากพระองค์ (คำประกาศสถาปนาเลื่อนพระเกียรติยศพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส อ่างในขึ้น ยอดเศรษณี, "พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส" ในสมเด็จฯ พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 2514: 58) นอกจากนี้ยังทรงเรียบเรียงหนังสือธรรมในทำนองเดียวกัน เพื่อเป็นเครื่องมือเรียนธรรมวินัยของนักภิกษุ ผู้บวชเพียง 3 เดือน คือหนังสือนวโกวาท ซึ่งทรงได้รับคำชมเชยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยเช่นกัน (พระราชหัตถเลขาทรงมีไปมากับสมเด็จฯ พระมหาสมณเจ้า กรมพระ

ยาวชิรญาณวโรรส 2472:74) มูลเหตุประการหนึ่งที่ทำให้ทรงมีพระราชดำริจัดการศึกษาในทางโลกควบคู่กับในทางธรรม มาจากการทรงได้รับรายงานว่า การนับถือพุทธศาสนาของคนไทยเสื่อมมาก ดังทรงมีพระราชดำรัสตอนหนึ่งในการประชุมพิเศษเกี่ยวกับการศึกษาหัวเมืองในวันที่ 26 กันยายน ร.ศ. 117 ความว่า

...การเล่าเรียนที่จะจัดไปทางอื่นไม่ให้เกี่ยวแก่การวัดด้วยนั้นไม่ได้เพราะใช้แต่จะสั่งสอนแต่อักษรวิธี ต้องสั่งสอนถึงการศาสนาด้วยข้อนี้เป็นความปรารถนาอันใหญ่ยิ่ง เพราะได้พูดกันโดยไม่ได้นัดหมายกันมากที่มาพ้องกันว่าคนไทยไม่รู้จักคิดหาโดยมาก ได้ตรวจสอบแล กรมหมื่นดำรงได้ตรวจสอบตามหัวเมือง เห็นเสื่อมทรามมากดูเป็นคนไทยไม่มีศาสนา*

ในการจัดการศึกษาของชาติในระยะเริ่มแรกนี้ มีการแบ่งการจัดการเป็น 2 ภาคคือการศึกษาภาคในกรุงเทพ จัดเป็นการศึกษาชั้นสูง มีความมุ่งหมายให้นักเรียนมีความรู้เพียงพอที่จะส่งออกไปศึกษาในต่างประเทศได้ด้วย และมุ่งให้ใช้เวลาเรียนแต่น้อยเพื่อจะได้กลับเข้ามารับราชการได้ ส่วนการศึกษาอีกภาคคือ การศึกษาชั้นต่ำมีความมุ่งหมายให้มีความรู้อ่านออกเขียนได้ ให้ใช้วัดเป็นสถานศึกษา พระเป็นผู้สอน การศึกษาชั้นต่ำนี้ให้ดำเนินการแพร่หลายในหัวเมือง โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ขณะนั้นทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าอภัยเจ้ากรมหมื่นวชิรญาณวโรรส) เป็นผู้ทรงอำนาจการศึกษาในหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร รวมถึงทรงโปรดฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเลือกพระเถระที่มโนคติความสามารถออกไปเป็นผู้ทรงอำนาจการศึกษาในหัวเมืองประจำมณฑลต่าง ๆ ท้าวราชอาณาจักร

* ก.จ.ช. ร.5 เรื่องจัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ ค.12/7 ปีที่ 1

ในประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง* ลงวันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ.117 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศเผด็จก๊กกษุสงฆ์ ด้วยการทรงชี้แจงเหตุผลในการที่จะทรงขอให้พระเป็นผู้สอนหนังสือ หรือนัยหนึ่งให้ "ช่วยเอาภาระธุระ ช่วยสั่งสอนกุลบุตรทั้งหลายให้ได้ศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัย และมีวิชาความรู้อันเป็นสาระประโยชน์ยิ่งขึ้น" (ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง อ้างถึงใน ชื่น ยอดเศรณี, "พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส" ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 2514: 144) เหตุผลอันนี้คือเรื่องความเจริญรุ่งเรืองของพระราชอาณาจักร ดังทรงประกาศความว่า

...มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ให้ประกาศเผด็จก๊กกษุสงฆ์ ทราบทั่วกันว่า ทรงรำพึงโดยพระราชจริยานุวัตร จะทำนุบำรุงความเจริญรุ่งเรืองให้เกิดทั่วไปตลอดทั่วราชอาณาจักร เพื่อให้สมณพราหมณาจารย์และอาณาประชาราษฎร์ทั้งหลายมีความสุขสำราญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ทรงพระราชดำริเห็นว่า ความเจริญของคนทั้งหลายย่อมเกิดแต่ความประพฤติชอบ และการเลี้ยงชีวิตโดยชอบเป็นที่ตั้ง คนทั้งหลายจะประพฤติชอบ และจะหาเลี้ยงชีวิตโดยชอบนั้นแล้ว ก็ย่อมอาศัยได้สดับฟังโอวาทคำสั่งสอนที่ชอบและการที่ได้ศึกษาวิชาความรู้ในทางที่จะให้บังเกิดประโยชน์มาแต่ย่อมเยาว์ และฝึกซ้อมสั่งสอนให้ชำนาญในทางสัมมาปฏิบัติ และเจริญปัญญาสามารถในกิจการต่าง ๆ อันเป็นเครื่องประกอบการหาเลี้ยงชีพเมื่อเติบโตใหญ่ จึงได้ชื่อว่าเข้าสู่ทางความเจริญเป็นความจริงดังนี้ (ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง อ้างถึงใน ชื่น ยอดเศรณี, "พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส" ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 2514: 141-142, ชิดเส้นได้เน้นโดยผู้เขียน)

* ราชกิจจานุเบกษา วันที่ 15 เดือนกรกฎาคม ร.ศ.117 , น.469 หรือดูในภาคผนวกช "สารตราเจ้าพระยาจักรีศรีอริยวงศ์ สมุหนายกฯ ทูลพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหมื่นสรรพลัทธ์ ประสงค์ ลงวันที่ 31 มกราคม ร.ศ.118"

คำประกาศข้างต้น นอกจากจะแสดงเหตุผลในการที่จะทรงขอให้พระภิกษุสงฆ์เป็นผู้ทำการฝึกสอนธรรมปฏิบัติแลวิชาความรู้ต่าง ๆ แล้ว ยังแสดงอีกด้วยว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญอย่างมากแก่การฝึกสอนธรรมปฏิบัติดังกล่าว เพื่อให้บุคคลทั้งหลายมีความประพฤติชอบ ในการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาบทบาทของพระสงฆ์ในแง่ที่จะมีส่วนร่วมในการสร้างความเจริญให้เกิดขึ้นในรัฐบาลใหม่ได้ด้วยการจัดการศึกษา ทรงพิจารณาบทบาทในการจัดการศึกษา โดยต่างไปจากธรรมเนียมที่เคยมีมา กล่าวคือ ทรง "มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้จัดการตีพิมพ์หนังสือเรียนแบบหลวงทั้งในส่วนที่จะสอนธรรมปฏิบัติ และวิชาความรู้อย่างอื่นขึ้นเป็นอันมาก เพื่อจะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย ไว้ฝึกสอนกุลบุตรให้ทั่วไป" (ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง อ่างถึงในชั้น ยอดเศรณี, "พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส" ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 2514: 143) ธรรมเนียมดังกล่าวนี้เพิ่งจะมีในสมัยเริ่มการจัดการศึกษาขึ้นเองซึ่งอาจพิจารณาได้ว่าธรรมเนียมเกิดขึ้นมาจากทรงมีพระราชประสงค์ที่จะแก้ไข "ความเสื่อมในการนับถือศาสนาของราษฎร" นอกจากเรื่องการตีพิมพ์หนังสือเรียนแบบหลวงแล้ว ยังทรงโปรดให้มีวิธีปฏิบัติของพระสงฆ์ในการจัดการศึกษา ให้เป็นไปตามแบบแผนราชการ กล่าวคือให้พระสงฆ์ผู้เป็นพระราชาคณะ ผู้อำนวยการศึกษาในแต่ละมณฑล ทำการปรึกษากับข้าหลวงหรือผู้ว่าราชการเมืองในปัญหาต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการจัดการศึกษา นอกจากนี้ทรงพระกรุณาโปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นเหมือนเจ้ากระทรวงใหญ่ในการจัดการศึกษาขึ้น ดังปรากฏในสารตราเจ้าพระยาจักรี ทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพลัทธิตีประสงค์ เมื่อวันที่ 31 มกราคม ร.ศ. 118 ความว่า (ขีดเส้นใต้เน้นโดยผู้เขียน

...2. ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงผู้อำนวยการศึกษาที่จะจัดครั้งนี้ทั่วพระราชอาณาจักร พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเหมือนเปนเจ้ากระทรวงใหญ่ในการนี้ เพราะเหตุฉะนั้น ในบรรดาการที่จะมีคือจะรายงานราชการศึกษาก็ดี หรือจะมีความขัดข้อง ต้องขอคำสั่งในการนี้ก็ดี ให้ข้าหลวงเทศาภิบาล หรือผู้ว่าราชการเมืองมีใบบอกกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเหมือนอย่างมีใบบอกแลฟังท้องตราเจ้ากระทรวงอื่น คือกระทรวงพระคลังแผ่นดิน แลใบบอกท้องตราทั้งนี้ ส่งทางกระทรวงมหาดไทย เหมือนอย่างที่มีกับกระทรวงอื่นอย่างเดียวกัน*

ความในสารตราดังกล่าวแสดงให้เห็นการเปรียบเทียบสถานะของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสที่ทรงรับผิดชอบการจัดการศึกษา ว่ามีสถานะเทียบเคียงกับเจ้ากระทรวงอื่น ๆ และยังแสดงให้เห็นวิธีการในการอำนาจการให้จัดการศึกษาได้อย่างเรียบร้อย โดยการดำเนิน

ตามแบบแผนของทางราชการ ลักษณะสองประการนี้สะท้อนธรรมเนียมใหม่เกี่ยวกับการศึกษาที่เพิ่งเริ่มจัดการอย่างเป็นกิจลักษณะโดยรัฐ และในอีกด้านสะท้อนถึงการที่รัฐต้องอาศัยผังพืดกลไกด้านศาสนาให้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา หรืออาจกล่าวว่าเป็นการเสนอบทบาทด้านการกล่อมเกลாத่างสังคมและการเมือง (Socialization) ที่เด่นชัดให้แก่พระสงฆ์อีกด้านหนึ่งด้วย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นผู้อำนวยการศึกษาในหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร ในระยะเวลาที่สั้นมาก** แต่พระองค์ทรงปฏิบัติภารกิจนี้อย่างละเอียดถี่ถ้วน กล่าวคือทรงนิพนธ์หนังสือแบบเรียนหลายเล่ม ทั้งที่ใช้สำหรับฆราวาสและพระสงฆ์ โดยเฉพาะสำหรับภิกษุชั้น ทรงนิพนธ์ไว้มากมาย ซึ่งในปัจจุบันก็ยังใช้เป็นแบบเรียนอยู่*** ทรงอำนวยการคัดเลือกพระเถระที่ทรงคุณวุฒิความสามารถ จัดส่งออกไปเป็นผู้อำนวยการศึกษาในหัวเมือง ประจำมณฑลต่าง ๆ รวม 8 มณฑล ทรงดูแลเอาพระทัยใส่ในการดำเนินงานของพระเถระเหล่านี้อย่างใกล้ชิด ทรงรับรายงานที่พระเถระผู้อำนวยการศึกษาเหล่านี้ได้สำรวจและจัดทำทูลเกล้าถวาย รายงานเหล่านี้สะท้อนความเป็นไปของการคณะสงฆ์และสภาพการศึกษาในหัวเมืองอย่างละเอียด นอกจากนี้ยังเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งแม้ว่าจะเป็นเวลาที่ยังทรงพ้นจากหน้าที่ผู้ทรงอำนวยการศึกษาในหัวเมืองไปแล้ว (เสด็จตรวจการในระหว่างพ.ศ. 2455-2460 ซึ่งเป็นสมัยรัชกาลที่ 6 แล้ว แต่ก็อาจนับได้ว่าการเสด็จตรวจการนี้เป็นภารกิจที่เกี่ยวข้องเนื่องกัน ภารกิจอันนี้สะท้อนบทบาทในการกล่อมเกลาท่างสังคมและการเมืองด้วยอุดมการณ์ของรัฐอย่างชัดเจน

* ก.จ.ช. ศธ. 47/26 เรื่องการจัดการศึกษาในหัวเมือง (มีในภาคผนวก ข)

** สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงรับผิดชอบอำนวยการศึกษาในหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักรอยู่เป็นเวลา 4 ปี (พ.ศ. 2441-2445) เมื่อมีการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองสงฆ์ ร.ศ. 121 ก็ทรงพ้นจากหน้าที่ พร้อม ๆ กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ร.บ. ฉบับนี้ได้ยกเลิกตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษาในหัวเมืองของพระเถระทั้งหลายไปโดยปริยาย แต่ก็ได้ตั้งพระเถระซึ่งได้เคยทำหน้าที่เป็นผู้อำนวยการศึกษาในหัวเมืองเหล่านั้น ขึ้นเป็นเจ้าคณะมณฑลจำนวน 14 รูปประจำ 14 มณฑลตามข้อบังคับใน พ.ร.บ. ฉบับนี้

*** โปรดดูรายชื่อและเนื้อหาโดยย่อของพระนิพนธ์ต่าง ๆ ได้ใน ขึ้น ยอดเศรณี, "พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส" ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 2514: 209-242)

การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์แต่ละครั้งของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มิระเบียบปฏิบัติที่คล้ายคลึงกัน หรืออาจกล่าวได้ว่ามีวิธีการแบบหนึ่งที่ทรงปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ กล่าวคือโปรดให้พระสงฆ์ที่เฝ้ารับเสด็จในที่หนึ่ง ๆ เข้าร่วมประชุมเฝ้าพร้อมกัน พระสงฆ์เหล่านี้ประกอบด้วยเจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวด และเจ้าอาวาส ทรงปราศรัยไต่ถามการคณะสงฆ์กับเจ้าคณะแต่ละรูปเป็นรายตัวทั่วถึงกัน ทรงประทานพระโอวาทเนื่องด้วยการปกครองคณะสงฆ์ การพระศาสนา และหลักธรรมเกี่ยวกับความประพฤติปฏิบัติธรรมวินัยของพระสงฆ์ในจังหวัดนั้น ๆ นอกจากประทานพระโอวาทยังประทานของแจกแก่พระภิกษุ เช่น หนังสือธรรมและอนุศาสน์ที่ทรงรจนาและพิมพ์มาสำหรับแจก เป็นต้น สำหรับบรรดาราชกรที่มาประชุมเฝ้ารับเสด็จในสถานที่ชุมนุมทุกแห่งที่ทรงกำหนดประทับแรม จะทรงถือโอกาสประทานอุปนิสัยยกถา ตรัสปราศรัยไต่ถามทุกข์สุข และการทำมาหาเลี้ยงชีพ มีการประทานพระโอวาทและทรงอนุโมทนาอาหารภัตตาหารแก่ราชกร ประทานหนังสือธรรม หนังสือสอนศาสนา และของแจกอื่น ๆ และสำหรับกิจกรรมอื่น ๆ ที่ทรงปฏิบัติได้แก่เสด็จทอดพระเนตรสภาพและภูมิฐานของวัด รวมถึงเสด็จทอดพระเนตรสถานที่อื่น ๆ และประทานพระโอวาทแก่กลุ่มบุคคลซึ่งน่าสนใจมากกล่าวคือ เสด็จเยือนจำประจำจังหวัดและประทานพระโอวาทแก่เหล่านักโทษ เสด็จทอดพระเนตรภูมิฐานของจังหวัดและทำเลการประกอบอาชีพของราชกรในท้องถิ่นนั้น ๆ เสด็จทอดพระเนตรโรงเรียนชายหญิงและประทานพระโอวาทแก่นักเรียนในโรงเรียนเหล่านั้น เสด็จทอดพระเนตรศาลากลาง ศาลประจำจังหวัด โรงทหารหรือโรงตำรวจ ประทาน พระโอวาทแก่ทหารตำรวจและข้าราชการในสถานที่ราชการนั้น ๆ แทบทุกแห่ง(ขึ้น ยอดเศรษณี, "พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส" ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 2514: 106-109) พระปฏิบัติที่ทรงปฏิบัติเป็นอาจิณวัตรเหล่านี้เป็นการกล่อมเกลாதองสังคมและการเมืองอย่างเด่นชัด โดยเฉพาะในการประทานพระโอวาทแต่ละครั้ง ทรงสั่งสอนหลักธรรมที่จะเอื้อให้บุคคลประพฤติตนเป็นคนดี มีความสามัคคีในหมู่คณะ และปฏิบัติหน้าที่ของตนอย่างสมบูรณ์ หลักธรรมเหล่านี้สอดคล้องกับความต้องการของรัฐในการที่จะกล่อมเกลากลางเมืองให้มีวิถีชีวิตและลักษณะความคิดที่ไม่ขัดแย้งกับรัฐ จึงอาจกล่าวได้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีบทบาทอย่างสำคัญในการเผยแผ่ความคิดทางศาสนาจากส่วนกลางออกสู่หัวเมืองต่าง ๆ โดยวิธีประทานพระโอวาท และการเทศนาสั่งสอนให้บุคคลในหัวเมืองคิดและประพฤติปฏิบัติตามที่รัฐต้องการ พระโอวาทที่สะท้อนบทบาทนี้เด่นชัดได้แก่

- ในคราวเสด็จตรวจการเมืองพิษณุโลก พ.ศ. 2457 ได้ประทานพระธรรมเทศนาแก่บรรดาข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนและราชกร ให้มีความเมตตากรุณาแก่กันเป็นลำดับขึ้นไป กล่าวคือ "ผู้ใหญ่ตั้งต้นแต่สมุหเทศาภิบาลตลอดถึงกำนันผู้ใหญ่บ้าน ก็จงมีเมตตากรุณาแก่ผู้น้อยซึ่งอยู่ในความปกครองของตน ส่วนผู้น้อยก็จงอยู่ในถ้อยคำและเคารพนับถือผู้ปกครองของตนเป็น

ขึ้น ๆ ขึ้นไป ตลอดจนถึงสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเป็นพระเจ้าอยู่หัวของตนในที่สุด" (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ 2504: 10)

-ต่อมาประทานพระโอวาทแก่พวกนักโทษที่เป็น "นักโทษผิดชนบทรรมเนียม ไม่อยู่ในบังคับบัญชา หนีราชการ และทำโจรกรรม" ทรงสั่งสอนให้พวกเขาอยู่ในบังคับบัญชา ประทานพระโอวาทความว่า

... ด้วยเรื่องให้คนนิยมเป็นทหารและมีเมตตากรุณา มีความอดทน มีความเพียรความกล้า ทรงชักพระพุทธเจ้า เมื่อจวนตรัสรู้ขึ้นเป็นตัวอย่าง และให้ตั้งอยู่ในระเบียบบังคับบัญชาของทหาร มีสติสัมปชัญญะ มีปัญญา และความไม่ประมาทอันเป็นข้อสำคัญ ทรงยกเวลาทำสงคราม ถ้าประมาทเลินเล่อแม้ครู่เดียวอาจถึงความพินาศได้ ในที่สุดทรงแสดงว่า ธรรมในพระศาสนาพวกทหารก็ต้องการใช้เหมือนกัน เป็นแต่ให้รู้จักผ่อนผันใช้ตามภูมิของตน ก็อาจสำเร็จผลที่ประสงค์ได้ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ 2504: 12-13, ชิดเส้นได้เน้นโดยผู้เขียน)

-ประทานพระโอวาทแด่พระสงฆ์เจ้าคณะทั้งหลาย

... ในเรื่องให้กลมเกลียวกับราชอาณาจักร อย่าให้ขัดต่อกัน เช่นรับบวชคนหนีราชการ เป็นต้น เพราะพระศาสนาจะเป็นปึกแผ่นได้ก็ด้วยอาศัยอาณาจักรตั้งมั่น และปฏิบัติตนให้สมควรแก่ความเป็นสมณะด้วยมีหิริโอตตัปปะอยู่ในสันดาน เป็นต้น (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ 2504: 15)

-ประทานพระโอวาทแก่เสื่อป่า

... เสื่อป่าทุก ๆ คนควรจะรักษาความสงบของบ้านเมือง กล่าวคือให้สงัดจากอันตรายภายใน ภายนอก เป็นที่เกรงขามของหมู่คนภายนอก และจงรู้จักจงรักภักดีในสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเป็นที่รวมกำลังใหญ่ของตน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ 2504: 19)

-ประทานพระโอวาทแก่ข้าราชการและราษฎร ที่เมืองพิษณุ เมื่อวันที่ 21 พฤศจิกายน พ.ศ. 2457 ความว่า

...คนเราที่อยู่กันเป็นปึกแผ่นเช่นเมืองหนึ่งหรือประเทศหนึ่ง ย่อมมีหน้าที่อยู่สองอย่างคือ พวกหนึ่งมีหน้าที่ปกครอง อีกพวกหนึ่งมีหน้าที่อยู่ในปกครอง ได้แก่พวกราษฎร ...บ้านเมืองจะตั้งอยู่เป็นปึกแผ่น อยู่เย็นเป็นสุขได้ก็ด้วยมาอาศัยคนสองจำพวก ต่างทำให้ถูกหน้าที่ของตน ๆ คือจำพวกที่อยู่ใต้ปกครอง ไม่ประพฤติเกะกะประทุษร้ายแย่งชิงซึ่งกันและกัน เมื่อตนทำมาหากินได้ ถึงคราวจะต้องเสียส่วยสาอากร ซึ่งเป็นการช่วยกำลังผู้ปกครองผู้ไม่ได้ทำกินส่วนตัว มีดูแลแต่สุขทุกข์ของราษฎร ก็จงช่วยไปตามที่ท่านกำหนดไว้ หรือเมื่อถึงคราวท่านเกณฑ์เข้ารับราชการทหาร เพื่อป้องกันรักษาบ้านเกิดเมืองนอนของตน ก็ไม่ควรหลบหนี ควรนึกเสียว่าเรามีหน้าที่ที่ได้ช่วยกันรักษาความสงบราบคาบของบ้านเมือง และได้ชื่อว่า ได้ป้องกันครอบครัวของตนด้วย เป็นต้น ส่วนผู้ที่มีหน้าที่ปกครอง ก็ควรทำการโดยยุติธรรม ไม่ลู่อำนาจแก่อคติทั้งสี่ประการ มีเมตตากรุณาแก่ผู้ที่อยู่ในปกครอง เป็นต้น (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ 2504:23-25, ชิดเส้นได้เน้นโดยผู้เขียน)

- พระโอรสประทานแด่พระสงฆ์ ณ วัดสว่างอารมณ์ เมืองสวรรคโลก เมื่อ 30 พฤศจิกายน 2457

...คนเราที่เกิดมา ควรจะทำความดีของตนให้เป็นประโยชน์ ไม่ควรจะให้ล่วงไปเสียเปล่า...ชีวิตเปรียบเหมือนเทียนที่เผาจุดส่งให้เล่มหนึ่ง บุคคลปล่อยให้หมดไปเฉย ๆ ด้วยไม่ได้ใช้ทำอะไรก็หาประโยชน์ไม่ได้ ต่อให้หมดไปด้วยการอันเป็นประโยชน์ เช่น จุดบูชาพระ หรือจุดดูหนังสือ เป็นต้น เทียนดวงนั้นจึงจะมีประโยชน์นั้นใด แม้ชีวิตของบุคคลก็เช่นเดียวกัน ทางที่จะทำความดีของตนให้เป็นประโยชน์นั้น เบื้องต้นจงตั้งตนอยู่ในสัมมาปฏิบัติ มีhiriโอบตปปะ เป็นต้น เมื่อบริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติแล้วก็พึงช่วยเอากาละพระศาสนา ช่วยกันปกครองหมู่คณะให้อายุพระศาสนายืนสืบต่อไป เมื่อทำคนได้เช่นนี้ จึงจะชื่อว่าไม่ทำความดีให้ล่วงไปเสียเปล่า ทั้งได้ชื่อว่าได้ดำเนินตามรอยพระบาทสมเด็จพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระบรมศาสดาจารย์ที่พึงที่นับถือของเราทั้งหลาย (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ 2504: 72-73 ,ชิดเส้นได้เน้นโดยผู้เขียน)

- พระโอรสประทานแก่ราษฎรที่มาเฝ้า ณ วัดกุฎีจีน อำเภอสรีสำโรง เมืองสุโขทัย เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2457 ความว่าด้วยเรื่องการเคารพ

...บุคคลมาทำการกราบไหว้เคารพเอบนบผู้ใหญ่ในสกุลของตนเช่น มารดา บิดา ปู่ ย่า ตา ยาย และอุปถัมภ์บำรุงท่านเหล่านั้นตามสมควร แลไม่ประพฤติเป็นพาล ทำตนให้เป็นผู้ควรรับทรัพย์มรดก รักษาวงศ์สกุลให้ตั้งอยู่เรียกว่าเคารพในวงศ์สกุล เคารพในการปกครองนั้น คือไม่ประพฤติล่วงละเมิดพระราชกำหนดกฎหมาย ทำตนให้เป็นพลเมืองที่ดี เมื่อทำมาหากินได้ ก็ช่วยกันแผ่นดิน มีเสียส่วยอากรเป็นต้น เคารพในทางพระศาสนานั้นคือ คิดช่วยบำรุงพระศาสนาในตำรงถาวร ตั้งตนแต่บำรุงผู้ที่เอาภาระธุระพระศาสนา และช่วยบำรุงวัด อนึ่งพระศาสนาท่านห้ามอย่างไร เช่นการเบียดเบียนกัน ก็อย่าทำอย่างนั้น ท่านสอนให้ประพฤติอย่างใด เช่นหมั่นทำมาหากิน ก็พึงทำอย่างนั้น ชื่อว่าเคารพในพระศาสนา ส่วนผู้ได้รับความเคารพคือพวกผู้ใหญ่ ก็จะมีเมตตาปราณีประพฤตินให้เป็นหลักฐาน ไม่ประพฤติด้วยอำนาจคติ 4 ส่วนพระสงฆ์เมื่อได้รับความอนุเคราะห์บำรุงของชาวบ้านแล้ว ก็พึงสั่งสอนแนะนำชักนำในทางกุศลสัมมาปฏิบัติฯ อนึ่งภิกษุก็พึงเคารพในพระรัตนไตรและไตรสิกขา เพราะไตรสิกขานี้เป็นหลักแห่งความประพฤติและพึงเคารพในความไม่ประมาท และปฏิสังขารคือการต้อนรับปราศรัย เมื่อพระภิกษุรู้จักวัตรอันควรเคารพเช่นนี้แล้ว ความมุ่งหมายก็จะได้รวมเป็นอันเดียวกัน แต่นั้นก็ถึงความเจริญตามสมควร แก่ความประพฤติของตน ๆ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ 2504: 100-101, ชิดเส้นใต้เน้นโดยผู้เขียน)

พระโอรหาดังที่ได้คัดข้อความมากล่าวข้างต้นนั้น ล้วนแล้วแต่สะท้อนลักษณะความคิดของชนชั้นนำในส่วนศูนย์กลางอย่างเด่นชัด* ไม่ว่าจะ เป็นประเด็นเรื่องหน้าที่ของผู้ปกครอง ความจงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดิน การดำเนินชีวิตให้เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนเอง พระศาสนา และบ้านเมือง การเชื่อฟังในข้อบังคับทางกฎหมายของทางราชการ ไม่ประพฤติล่วงละเมิดพระราชกำหนดกฎหมาย ทำตนให้ เป็นพลเมืองดี รวมถึงเมื่อประทานโอรหาดแต่คณะสงฆ์ ก็ชักนำให้สร้างความกลมเกลียวกับข้าราชการ ไม่ให้ขัดแย้งกับทางฝ่ายราชอาณาจักร เหล่านี้เป็นต้น พระโอรหาดังกล่าวเป็นลักษณะความคิดจากส่วนศูนย์กลาง ซึ่งก็รวมความคิดของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ซึ่งเดินทางมาจากศูนย์กลาง เพื่อแสดงพระโอรหาดแก่ราษฎรทั้งปวงในหัวเมืองด้วย

* โปรดดูความคิดเกี่ยวกับรัฐและศาสนาของรัชกาลที่ 6 ได้ในบทที่ 4 หัวข้อ 4.1 และ 4.2

โดยสรุปจึงอาจกล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้แสดงบทบาทที่สำคัญในอันที่จะทำการเผยแผ่ความคิดทั้งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการศาสนาและลักษณะของรัฐแบบใหม่ให้แก่ราษฎรในหัวเมือง กล่าวคือ ทรงเผยแผ่ความคิดดังกล่าวโดยควบคู่กัน คือทรงบรรยายหลักการทางศาสนาในอันที่จะทำให้คนประพฤติดี ประพฤติชอบ เช่น ให้คนปฏิบัติตนตามหลักศีล 5 มีความเมตตากรุณาตามหลักทางพุทธศาสนา มีหิริโอตตัปปะ ละเว้นความชั่วทั้งปวง เป็นต้น ขณะเดียวกันก็ทรงแสดงให้เห็นว่า การประพฤติชอบตามหลักการทางศาสนาเป็นสิ่งที่เอื้อแก่การปกครองในรัฐแบบใหม่ให้ดำเนินไปได้ด้วยดี หรือกล่าวอีกอย่าง หลักการทางศาสนาได้ช่วยกล่อมเกลารราษฎรให้เป็นพลเมืองที่ดีในรัฐแบบใหม่

ความคิดที่ได้รับการเผยแผ่ข้างต้นสะท้อนความต้องการของส่วนศูนย์กลางในอันที่จะให้ราษฎรทั้งปวงได้มี "ความประพฤติชอบ" หรือหากจะใช้คำของรัชกาลที่ 5 คือ "มีศีล 5 เป็นอย่างต่ำ" ควบคู่กันไปกับมีวิชาความรู้เป็นเครื่องทำมาหาเลี้ยงชีพ และสำหรับในสมัยรัชกาลที่ 6 สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ดำเนินบทบาทที่ช่วยสนับสนุนนโยบายของรัฐตั้งที่เคยทรงมาในสมัยก่อนหน้า พระองค์ทรงสนองตอบความคิดจากส่วนศูนย์กลางด้วยการทรงปฏิบัติพระภารกิจต่าง ๆ อย่างดีเยี่ยม จนกล่าวได้ว่า ทรงมีส่วนร่วมอย่างสำคัญในอันที่จะสร้างคุณค่าและคุณลักษณะของพลเมืองในรัฐแบบใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย